

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**ФИЛОСОФИЯ ЖАНА САЯСИЙ-УКУКТУК
ИЗИЛДӨӨЛӨР ИНСТИТУТУ**

КЫРГЫЗ-ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ

**ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕНЕШ
Д. 09.16.534**

Кол жазма укугунда

УДК 930.1 (575.2)(043.3)

УСУПОВА ЧОЛПОН САБЫРОВНА

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН НРАВАЛЫК-УКУКТУК КАРЫМ-
КАТНАШТАРЫНЫН ГЕНЕЗИСИ ЖАНА ЭВОЛЮЦИЯСЫ:
СОЦИАЛДЫК-ФИЛОСОФИЯЛЫК АНАЛИЗ**

Адистиги: 09.00.03- философиянын тарыхы

**Философия илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2017

Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин философия, маданияттын тарыхы жана теориясы Кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: философия илимдеринин доктору, профессор
Айтбаев Абдимталип Айтбаевич

**Расмий
оппоненттер:**

Шарипова Эркайым Козуевна
философия илимдеринин доктору, профессор

Джусупбеков Азиз Кылычбекович
философия илимдеринин доктору, профессор

Токоева Гульдана Самидиновна
философия илимдеринин доктору, доцент

**Жетектөөчү
мекеме:**

Кыргызстан Эл аралык университетинин
философия кафедрасы УНПК.
720007, Кыргызская республика
,г.Бишкек, Л.Толстой көчөсү 17 А/1

Диссертация 2018-жылдын «___» _____ саат _____ дө КР Улуттук илимдер академиясынын философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунда, Кыргыз-Түрк «Манас» университетиндеги философия илимдеринин доктору (кандидаты) жана маданият таануу илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д. 09.16.534 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспекти, 265-а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот (дареги: 72071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а).

Автореферат 2017-жылдын «18» - декабрында жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, философия
илимдеринин кандидаты,
ага илимий кызматкер**

Акматова Н.С.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Аталган маселенин тандалуусу адамзат болмушунун (экологиялык, техногендик, дүйнө көз караштык ж.б.) бардык чөйрөлөрүн камтып, радикалдуу кайра өзгөрүүлөр менен детерминацияланган кыргыз элинин коомдук аң-сезиминде болуп өткөн олуттуу өзгөрүүлөр менен шартталган. Этникалык улуттук аң-сезим менен өздүк аң-сезимдин салттуу социомаданий негиздеринин болуп жаткан трансформациясы кыргыз дүйнө түзүлүшүнүн жана бардык социомаданий баалуулуктарынын маңыздык-болмуштук мазмунунун өзгөрүүлөрү менен шартталган. Аталган өзгөрүүлөр баарынан мурда, кыргыз элинин Советтер Союзунун курамына кошулуусу, андан кийин мамлекеттик көз карандысыздыкка ээ болуп, базардык карым-катнаштарга өтүп, коммунисттик партиянын идеологиясынан баш тартып, батыш дүйнөсүнүн идеологемаларына кошулуусу менен коштолгон. Руханий-нравалык баалуулуктардын девальвациясын шарттаган глобалдык кризистин бирден-бир эрксиз факторлорунан болуп адамзатты бир кыйла алдыга жылдырган илимий-техникалык революция, нравалык-укуктук көз карашта ой жүгүртүүнү талап кылган эки жактуу мүнөзү болуп эсептелет. Ааламдашуу феномен катары нравалык-укуктук приоритеттерди унификациялоого жана мажбурлоого алып келет. Ушуга байланыштуу Кыргызстандагы жашоо-турмуштун бардык чөйрөлөрүндө болуп жаткан коммерциялаштыруу реалдуу билимдүүлүк менен билим берүүнүн деңгээлинин төмөндөп кетүүсүнө алып келип, маданий дараметтин маңыздык мазмунунун өзгөрүүсү менен коштолгон. Аталган көрүнүштөр нравалуулук менен укуктуу изилдөө зарылчылыгын актуалдаштырат, анткени алар социалдык нормалардан болуп эсептелүү менен коомдук тартиптин коргоочулары, баалуулуктардын иерархиясы катары кызмат кылышып, кыргызстандык эл менен мамлекеттин туруктуу сакталуусун жана туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылышат.

Нравалык-укуктук чөйрөдө болуп жаткан өзгөрүүлөр салттуу коомдордо императивдүү социалдык норма катары кызмат кылган кыргыз үй-бүлөсүндө түздөн-түз чагылдырылып, салттуу үй-бүлөдө үрп-адаттар менен руханий баалуулуктар сакталып, муундан-муунга өткөрүлүп берилет. Үй-бүлө маселелери бүткүл коомдун жашоо-турмушунун жыргалчылыгында жана сапатында чагылдырылат. Ошону менен катар үй-бүлө маселесине кайрылуунун актуалдуулугу үй-бүлө адамдын социалдашуусу менен катар улуттун этникалык шайкештигин сактоосу менен шартталган, ошондуктан ал улуттук руханий маданияттын ырааттуулугундагы маанилүү звено, социалдык өнүгүүнүн уруулук тажрыйбасынын топтоочусу катары кызмат кылат. Үй-бүлө социалдык институт болуп эсептелүү менен адамдын руханий дүйнөсүн жылуулука жана жарыка толтуруп, баланын гармониялуу өнүгүүсүн, анын инсанга айлануусун жөнгө салат.

Заманбап Кыргызстанда инсандын ролу өзгөчө мааниге ээ болду, анткени инсан гана коомдук жашоонун кайра өзгөрүүсүнүн «локомотиви» болуп эсептелет, ошого ылайык адамдын эрктик эркиндигин жана социалдык

активдүүлүгүн анализге алуу зарылчылыгы келип чыгат, анда позитивдүү укук алдыңкы ролду ойнойт. Ааламдашуунун шарттарында Кыргызстан жашоо ишмердүүлүктүн бардык чөйрөлөрүндө позитивдүү эле эмес, негативдүү да өзгөрүүлөрдү башынан кечирүүдө, жарандардын социалдык активдүүлүгү аталган өзгөрүүлөрдүн негизи болуп эсептелет. Социалдык активдүүлүк жана жарандардын эркинин эркиндиги биздин өлкөдө адамдын социалдык жашоосуна жана укуктук мамлекеттин калыптануусуна табигый жана позитивдик укуктун концепцияларынын калыптануусуна жана киргизилүүсүнө таасирин тийгизет. «Табигый-позитивдик укуктун» феноменин изилдөө абдан маанилүү зарылчылык болуп эсептелет, анткени ал эркиндиктин ченеми, жарандардын социалдык активдүүлүгүн ачып берүү, аларды эркин тандап алуу мүмкүнчүлүгү катары пайда болот.

Ошентип, өзгөчө актуалдуулука кыргыз элинин нравалык-укуктук карым- берүүнү жана Кыргызстандагы демократиялык эгемендүү укуктук мамлекетти курууну жөнгө салат.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер тарабынан өткөрүлгөн ири илимий программалар, негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Аталган илимий изилдөө КР УИАнын философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр Институтунун тематикалык планына кирет.

Аталган иштин **объектиси** болуп кыргыз элинин нравалык-укуктук карым-катнаштарынын генезиси жана эволюциясы эсептелет. **Изилдөөнүн предмети** – нравалуулук менен укуктун диалектикалык мүнөзү.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн негизги максаты болуп нравалык-укуктук карым-катнаштардын маңызына болгон социалдык-философиялык анализ жана кыргыз коомундагы социалдык нормалардын калыптануу процессине тийгизген таасири эсептелет.

Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттери** коюлду:

- кыргыз мамлекеттик бүтүндүгүнүн социумдук өнүгүү диалектикасынын контекстиндеги нравалык-укуктук карым-катнаштардын структурасын жана системалык түзүүчү бөлүктөрүн ачып берүү;

- антропосоциогенез теориясынын аспектисинде кыргыздардын нравалык-укуктук карым-катнаштарын кароо, структуралык жана генетикалык өнүгтө адамдын маңызын (биологиялык, руханий-психикалык, социалдык табиятын) изилдөө;

- нравалуулуктун, үрп-адаттардын жана адаттык укуктун айырмачылыктарын жана синкретизмин жана алардын кыргыз элинин этногенетикалык жана маданий байланыштары менен шартталуусун ачып берүү;

- кыргыз социумунун жашоо ишмердүүлүгүн нормативдүү чагылдырып, өнүккөн социалдык-философиялык, социомаданий феномен катары кыргыздардын нравалык-укуктук карым-катнаштарына концептуалдуу анализ жүргүзүү;

-табигый жана позитивдүү укуктун нравалык мазмунунун баалуулук аспектилерин ачып берүү;

-салттуу кыргыз үй-бүлөсүндөгү нравалык-укуктук карым-катнаштардын көрүнүшүнүн эволюция процессин жана өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү;

-нравалык-укуктук карым-катнаштардын императивинин өзгөчөлүктөрүн жана алардын коомдук системалардын демократиялашуу шарттарындагы өзгөрмөлүүлүгүн изилдөө;

-адамдын эрктүү эркинин жана активдүүлүгүнүн көрүнүшүнүн негизи катары табигый жана позитивдик укуктун ролун ачып берүү;

-ааламдашуу шартындагы табигый-позитивдик укуктун имманенттүү маңызынын өзгөрүүсүн ачып берүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы кыргыздардын нравалык-укуктук карым-катнаштарынын өркүндөөсүнүн жана өнүгүүсүнүн болгон тенденцияларын комплекстүү ой жүгүртүүсүндө турат. Диссертациялык изилдөө процессинде жаңылык статусуна ээ болгон бир катар илимий натыйжалар алынды:

-кыргыздардын нравалык-укуктук карым-катнаштарынын структурасы аныкталып, системалык түзүүчү бөлүктөрү ачылып берилди;

-нравалык-укуктук карым-катнаштардын генезиси жана эволюциясы антропосоциогенез теориясынын өңүтүндө каралды;

-кыргыздардын үрп-адаттарынын, нравалуулугунун, адаттык жана позитивдик укугунун синкретизми, айырмачылыктары жана окшоштугу ачылып берилди;

-нравалык-укуктук карым-катнаштар маданий-тарыхый көрүнүш катары кыргыз коомунун жашоо ишмердүүлүгүнүн нормативдүү чагылуусунун хронотоптору болуп эсептелери аныкталды;

-табигый жана позитивдик укука алардын нравалык мазмунунун өңүтүндө салыштырмалуу анализ жүргүзүлдү;

-кыргыздардын салттуу үй-бүлөсүндөгү нравалык-укуктук карым-катнаштардын көрүнүшүнүн жана функциялануусунун өзгөчөлүктөрү ачылып берилди;

-нравалык императивдер укуктук түшүнүктөргө таасирин тийгизип, алардын белгилүү бир өзгөрмөлүүлүгүнүн шарттап туруусу аныкталды;

-социалдык активдүүлүк менен эрктин эркиндигинин табигый жана позитивдик укуктун өнүгүүсүнүн өз ара байланышы жана эки жактуу шартталуусу ачылып берилди;

-ааламдашуу шартындагы кыргыздардын табигый жана позитивдик укугунун ички мазмунунун өзгөрүүсүнө концептуалдуу анализ жүргүзүлдү.

Иштин практикалык мааниси этностун, улуттун, улуттук каада-салттардын маңызы менен мазмунуна, андан тышкары заманбап кыргыз маданиятынын өнүгүү перспективаларына терең ой жүгүртүүгө мүмкүнчүлүк берет. Изилдөөнүн алынган натыйжаларын жан-дили менен кыргыз улуттук менталитети менен тыгыз байланышып, ага жакын болгон коомдук-

практикалык системада алмустактан бери эле олуттуу орунду ээлеп келген салттуу адаттык нравалык-укуктук нормалар менен бирге укуктук системаларды кыйла терең иштеп чыгууну жөнгө салуучу социалдык-философиялык концепцияны түзүү үчүн пайдаланууга болот. Аталган иште кыргыздардын жана аларга жакын этностордун, тарыхый жактан коңшулаш элдердин жашоо-турмушунан алынган тарыхый маалыматтарды жалпылоо улуттар, этникалык аралык, улуттук саясатта маанилүү орунга ээ болуп, алардын ортосундагы байланышты, этникалык аралык карым-катнаштарды коомдук жөнгө салуудагы процесстерди модернизациялоону күчөтүүнү жөнгө салат. Изилдөөнүн материалдары окутуучулар эле эмес, социалдык философия, кыргыз философиясынын тарыхы, юриспруденция, тарых таануу, саясат таануу, этнология, социология жана дин таануу тармагында адистешкен студенттер үчүн да пайдалуу жана кызыктуу. Алар нормативдик-укуктук документтерди даярдоодо, Кыргызстандагы жана Борбордук Азиядагы субэтникалык карым-катнаштардагы улуттар аралык саясаттын комплекстүү мамлекеттик программасын иштеп чыгууда көмөк көрсөтөт.

Коргоого сунушталуучу негизги жоболор:

1. Нравалуулук жана укук түшүнүктөрүнө анализ берүү процессинде социалдык норма системалык түзүүчү категория катары негизделет. Нравалык-укуктук карым-катнаштардын маңыздык жана мазмундук түзүүчүлөрүн мүнөздөө менен социалдык нормалардын структуралык-функционалдык элементтери ачылып берилди. Коомдун социалдык нормаларынын типтери, алардын анализинин методдору, андан тышкары социалдык нормалардын жана нравалык-укуктук карым-катнаштардын өз ара иш-аракеттер процесси аныкталды.

2. Биринчи жолу кыргыз элинин нравалык-укуктук карым-катнаштарына социалдык процесстердин генезиси менен эволюциясынын маңызын ачып берүүгө шарт түзгөн антропосоциогенез теориясынын негизинде социалдык-философиялык анализ жүргүзүлдү.

3. Үрп-адаттар, нравалуулук жана адаттык укук өзүнүн өзөктүк системасы менен тыгыз байланышта жана диалектиканын бирден-бир тануу принцибинин, ырааттуулуктун ачык мисалы болуп эсептелери ачылып берилди. Үрп-адаттардын, нравалуулуктун жана адаттык укуктун синкретизми аталган нормалардын белгилүү бир окшоштугун камсыз кылат, социалдык нормалардын айырмачылыгы коомдук карым-катнаштарды жөнгө салуудагы функциялар жүзөгө ашырылуучу кийинки дифференциация менен шартталган. Укуктук, моралдык жана нравалык аң-сезим кыргыздардын коомдук аң-сезиминин элементтери катары синкреттик мүнөзгө ээ жана азыркыга чейин кыргыздардын уруулук аң-сезимдеги элементтерин камтып турат.

4. Нравалык-укуктук карым-катнаштардын калыптануу процессинде кыргыз коомунун жашоо ишмердүүлүгүнүн чагылуусу катары нравалык-укуктук норманын өнүгүүсү болоору аныкталды. Ошентип, кыргыз социумунун жашоо-турмушу, өзгөчө нравалык-укуктук, этникалык өздүк аң-

сезими нравалык-укуктук карым-катнаштарда чагылдырылып, салттуу социалдык нормаларда берилген.

5. Коомдун тарыхый өнүгүү процессинде каада-салттар менен үрп-адаттарда берилген нравалык императивдердин бүтүн системасы калыптанып, табигый жана позитивдик укуктагы нравалык түзүүчүнүн болуусун шарттаган. Демек, укуктагы нравалык, баалуулук мазмундуулуктун трансформацияланышы кыргыз коомунун укуктук аң-сезиминде коомдук өнүгүүнүн конкреттүү бир баскычында чагылдырылат.

6. Коомдук өнүгүүнүн жүрүшүндө кыргыз үй-бүлөлүк-никелик нормалары, үй-бүлөлүк үрп-адаттар, жөрөлгөлөр, каада-салттар, нравалык жана укуктук карым-катнаштар трансформацияланат. Кыргыз салттуу үй-бүлөсүндөгү нравалык-укуктук карым-катнаштардын көрүнүшүнүн жана иш-аракеттеринин өзгөчөлүгү болуп алар түрүн өзгөртүү менен өзүнүн имманенттик маңызын сактап калуусу эсептелет.

7. Нравалык-укуктук карым-катнаштарга болгон анализ көрсөткөндөй, нравалык императивдер укуктук түшүнүктөргө таасирин тийгизип, алардын белгилүү бир өзгөрмөлүүлүгүн шарттап турат. Демократиянын принциптеринин күчөтүлүшү нравалык жана укуктук императивдердин конвергенциясына, окшоштукка чейин алып келип, диалектиканын социалдык болмуш мыйзамынын көрүнүшү болуп эсептелет.

8. Табигый жана позитивдик укуктун кыйла прогрессивдүү формаларын коомдук жашоо-турмушка киргизүү эрктүү эркиндикке жана жарандардын социалдык активдүүлүгүнө таасирин тийгизет, алардын жыйындысы Кыргызстандагы укуктук мамлекеттин калыптануусуна көмөк көрсөтөт.

9. Ааламдашуунун доорунда позитивдик укуктун имманенттүү мазмуну табигый укуктун ички мазмунуна жакындашат. Позитивдик укук юридикалык өзгөрүлгүс ракурстан туруп, укукту коомдук карым-катнаштардын тескөөчүсү катары сактайт, бирок социумдун тарыхый өнүгүүсүнүн жүрүшүндө укуктун формасы менен мазмунун алмаштыруучу ракурс өзгөрөт, анткени позитивдик укуктун маңызы социумдагы адамдын болмушу, акыйкаттуулук, теңдик, тартип жана эркиндик категориялары аркылуу ачылып берилет.

Издөнүүчүнүн жеке салымы диссертациянын негизги жыйынтыктары жана жоболору менен диссертациялык изилдөөдө берилген маселелердин социалдык-философиялык анализинин негизинде аныкталат.

Диссертациянын натыйжаларынын апробацияланышы. Диссертациянын негизги жоболору бир катар илимий-практикалык конференциялардын материалдарында апробацияланды. Алар: «Проблема национализма и интернационализма в условиях суверенитета и глобализации» (Бишкек, 30.11.2013); Эл аралык илимий-практикалык конференция: «Актуальные проблемы и современное состояние общественных (гуманитарных) наук в условиях глобализации» (Бишкек, 20.12.2013); Жаш окумуштуулардын, аспиранттардын жана студенттердин

ЖОЖ аралык илимий-практикалык конференциясы «Россия и ВТО: потери и приобретения»; XLVI Эл аралык илимий-практикалык конференция «Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории» (Москва, 20.01.16); LVII Эл аралык илимий-практикалык конференция «Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история» (Новосибирск, 25.01.16); Маалыматтык билдирме «Среднеазиатское (Туркестанское) восстание 1916 года. История в документах» (Бишкек, 23.03.16); VI жаштардын илимий форуму Жаш илимпоз-2016 «Укрепление единства народа Кыргызстана» (Бишкек, 12.05.16); Республикалык илимий-практикалык конференция «Наследие Жусупа Баласагына и вопросы совершенствования государственного управления» (Бишкек, 25.05.16)

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу. Диссертациянын натыйжалары менен теоретикалык жоболору 43 илимий макалаларда чагылдырылды.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, тогуз параграфтан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү - 279 бет. Колдонулган адабияттардын тизмеси- 294.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилденип жаткан теманын актуалдуулугу, иштин максаты менен милдеттери, предмети менен объектиси аныкталып, методологиялык негизи жана илимий жаңылыгы аныкталды, коргоого сунушталган негизги жоболор, диссертациянын теоретикалык жана практикалык мааниси, ар кыл формалардагы алынган натыйжалардын апробацияланышы көрсөтүлдү.

«Кыргыздардын нравалык-укуктук карым-катнаштарынын теоретикалык-методологиялык аспекти» аттуу үч параграфтан турган диссертациянын биринчи бапында социалдык нормалар менен укуктук карым-катнаштардын өз ара байланышы анализге алынып, салттуу нормалардын калыптануусунун өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү. Нравалык-укуктук карым-катнаштардын генезиси менен эволюциясы антропосоциогенездин теориясы аркылуу каралып, кыргыз элинин нравалуулугунун, үрп-адаттарынын, адаттык укугунун синкретизми ачылып берилди.

Биринчи баптын **“Социалдык нормалар менен нравалык-укуктук карым-катнаштардын бирдиктүү иш-аракети жана шарттуулугу”** аттуу биринчи параграфында социалдык норма системалык түзүүчү категория катары каралат. Нравалык-укуктук карым-катнаштар менен социалдык нормалардын диалектикасы изилденет.

Кыргыз изилдөөчүлөрү А.А.Алтымышбаев, Б.А.Аманалиев, Ш.Б.Акмолдоева, Е.С.Есенгельдиев, К.М. Матиев, А.И. Нарынбаев, Ы.М. Мукасов ж.б. тарабынан маданий-цивилизациялык процессти эске алуу

менен социалдык-этикалык түшүнүктөр катары салттуу этникалык карым-катнаштардагы моралдык (нравалык) баалуулуктарды анализге алуу боюнча көптөгөн эмгектер арналган. Ошону менен катар көптөгөн россиялык окумуштуулар социалдык-философиялык изилдөөлөрдүн алкагында социалдык нормаларды бүтүн спецификалык объект катары карашкан. Ушуга байланыштуу Г.О.Дробницкийдин, М.Л.Архангельскийдин, А.А.Ручкинин, Ю.В. Ивледин, С.Г.Рыжковдун, И.М.Бобневдин, Б.А.Урванцевдин, С.А.Даштамировдун, Е.М.Пеньковдун, В.Д.Плаховдун, Р.Н.Пентонун ж.б. эмгектерин баса көрсөтүү абзел.

Ата-мекендик илимий адабияттагы социалдык нормаларды теоретикалык изилдөөнүн негизи үчүн Ж.К.Урмамбетованын, Ж.Б.Бокошевдин, М.Ж. Жумагуловдун, О.А.Тогусаковдун, М.М.Амердинованын, Р.А.Ачылованын, Э.И. Исмаилованын, М.М.Эдилованын, А.А.Бекбоевдин, Э.К.Шарипованын илимий изденүүлөрү олуттуу орунда турат. Каада-салттардын, үрп-адаттардын жана нравалуулуктун социалдуулугу кыргыз элинин каада-салттарынын тарыхый-философиялык маңызын кыргыз элинин маданий-этникалык өнүгүүсүнүн контекстинде карашкан А.Исмаилованын, М.Байтуровдун, М.Байжиевдин, В. Плаховдун, П.Кузьминдин, А.А.Айтбаевдин, М.Жунусовдун, А.Жусупбековдун, А.Ч.Какеевдин, Б.Солтоноевдун, А.А.Салиевдин, Ж.Асановдун эмгектеринде чагылдырылган.

Социалдык нормалар таанылган зарылчылыкты билдирүү кызматын аткарат, анткени «нормалар» кенири түшүнүгү социалдык таанымдын объектисин койбогон коомдук мыйзам ченемдүүлүктөргө маани берүү үчүн гана колдонулат. Социалдык нормалар аркылуу коомдук карым-катнаштар мейкиндиктик-убакыттык туруктуулуга жетет. Ушул өңүттө социалдык нормалар менен нравалык-укуктук карым-катнаштардын өз ара байланышы жана шарттуулугу объективдүү мыйзамдардын таанымынын жана коомдук карым-катнаштар системасынын мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн, субъекттердин өз ара иш-аракеттеринин алгачкы учуру логикалык-гносеологиялык жана прагматикалык акт менен байланышкан. Субъекттин ишмердүүлүгүнүн натыйжасында пайда болушкан социалдык нормалар жөндөмдөрдү, тажрыйбаны жана маданиятты адамзаттык таанунун продуктулары болуп эсептелип, жашоо-турмуштун материалдык жана руханий шарттары катары аңдап билинген коомдук карым-катнаштардын чагылуусу, болмуштун өзгөчө образы катары кызмат кылат. Аталган маңызда социалдык нормалардын мүнөздүү белгилери алар коомдук карым-катнаштардын негизинде түзүлүп, коомдогу системалык процесстердин спецификалык фактору болуп эсептелүүсүндө турат, ал өзгөчөлөнгөн мифологиялык структурага ээ. Адамдардын жүрүм-турум нормаларын түшүнүү системалык процесс катары аномалия же аномия түшүнүгү аркылуу ачылып берилет - бул нормага ылайык келбеген жүрүм-турум, көпчүлүк учурларда системанын кандайдыр-бир кыйроосун жана системалыксыздыктын, баш-аламандыктын пайда болгон үстөмдүгүн

түшүндүрбөйт. Аномияга мааниси жагынан девиация термини жакындашып кетет. Америкалык социолог Мертондун пикиринде, девиация процесс катары коомдун максаттары менен аларга жетүүнүн каражаттарынын ортосундагы ажырым пайда болгон кезде мыйзам ченемдүү түрдө көрүнөт. Артта калган жүрүм-турум маселесин караган Т.Парсон аномия - бул коомдук институттар менен болгон интеграциядагы болбой калуусу деп эсептеген. Сутерленд болсо девианттык жүрүм-турум субмаданият менен үстөмдүк кылуучу маданияттын ортосундагы диссонанстан келип чыгат деген пикирди айткан. «Ярлыктар» теориясынын түзүүчүсү девиация - бул үстөмдүк кылуучу топтун андан начарыраак топко жармашкан өзгөчө ярлык. Девианттык (артта калган) жүрүм-турум терс мааниге эле ээ болбостон, плюс белгисине да ээ, алсак бардык эле социумда өзгөчө жүрүм-турумдары бар адамдар да бар, алар болгон социалдык нормалардан алдыга озот жана андан кийин стандартка өтө алат. Жогоруда айтылганга ылайык биз социалдык нормалардын өнүгүүсү девиация аркылуу болот деген жыйынтыкка келебиз. Алсак, социалдык нормалар андан аркы өнүгүүгө алып баруучу субъективдүү формалардагы коомдун кыймылынын объективдүү мыйзам ченемдүүлүгүн көрсөтөт.

Адамзат муктаждыктары тарабынан жаралган нравалык-укуктук карым-катнаштар себеп-натыйжа принциби боюнча диалектикалык жактан өз ара байланышкан социалдык нормаларды пайда кылат. Ушуга байланыштуу «нормо жүрүм-турумдун» себеби кызматын аткарган «нормо муктаждыктар» менен түздөн-түз байланышкан социумдагы жүрүм-турумдун белгилүү бир детерминациясы пайда болот деп боолголоого болот. «Нормо жүрүм-турум» - болгону субъективдүү жүрүм-турумдун бир бөлүгү, анткени субъекттердин жүрүм-турумдары конкреттүү феномени болуп эсептелет, ал эми коомдук жүрүм-турум - «нормо жүрүм-турум» мыйзам сыяктуу кандайдыр-бир жалпылык катары кызмат кылат. Демек, социалдык нормалардын негизги функциясы болуп жүрүм-турумдун нормативдик жөнгө салуучусу жана коомдук карым-катнаштардын объективдүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн чагылдырууда пайда болгон натыйжа - нормативдик кырдаал болуп эсептелет. Көп сандаган системалык байланыштардын абстракташтыруу, аппроксимация, элиминация процессиндеги адамзат аң-сезими таанымдын (нормалар-реалийлер) объекттеринин аныксыздыгын жана татаалдыгын алып, туруктуу, олуттуу кайра кайталануучу карым-катнаштар менен структураны гана белгилейт. Социалдык нормалар реалийлердин нормаларын чагылдыруу менен реалдуу системалар менен объекттердин карым-катнаштары менен өз ара байланыштарын белгилеп, тааным процессин, маалыматты программалаштырууну жана өткөрүп берүүнү жеңилдетет.

Гносеологиялык жана практикалык актынын процессинде инсандык нормо-аң-сезимдин калыптануусу болуп, инсандык, жекелик жана коомдук аң-сезимдин жалпылыгы жакындашат. Нормо-аң-сезим табигый социалдык ченем катары пайда болот, бирок аны менен бирге коомдук ченемдердин көп

түрдүүлүгү болуп эсептелип, реалийлер жана идеалдуу образдар түрүндөгү социалдык көрүнүш болуп эсептелет. Социалдык нормалардын өзгөчөлүгү нормо-образ менен нормо-аң-сезимдеги нормо-модель катары бир мезгилдеги пайда болуусун шарттайт. Коомдук карым-катнаштардын (нормо-реалийлер) мыйзам ченемдүү көрүнүштөрүнүн субъективдүү фиксациясынын натыйжасында калыптанган нормо-образдар өткөнгө, азыркыга жана келечекке экстраполяциялана алат, акыркы учурда алдыга озуучу чагылуу функциясын аткарат. Нормо-образ физиологиялык, психикалык жана когнитивдик түзүүчүлөрдүн бүтүн комплекси болуп эсептелет. Ал гносеологиялык жана прагматикалык иш-аракет процессинде калыптанып, социалдык эс тутумда сакталуу менен келечектеги социалдык жүрүм-турумду сактоо, тартипке салуу жана детерминациялоо жөндөмдүүлүгүнө ээ. Нормо-модель нормо-образдын көп түрдүүлүгү катары кызмат кылып, андан ал басымдуу бөлүгүндө коомдук өз ара карым-катнаштардын прагматикалык, праксеологиялык билдирилүүсү болуп эсептелери менен айырмаланат. Биздин изилдөөдө социалдык норма системалык түзүүчү категория, нормо-реалий, нормо-аң-сезим, нормо-муктаждыктар, нормо-жүрүм-турум, нормо-кырдаал, нормо-образ, нормо-модель, нормо-цикл сыяктуу түшүнүктөрдү пайда кылган феномен катары негизделет.

Социалдык нормалар катары кыргыздардын үрп-адаттарынын, каада-салттарынын ички мазмунун ачып берүү менен диссертант кыргыздардын «нормо-аң-сезим», «нормо-образ» жана «нормо-модель» түшүнүктөрүн киргизет. Үрп-адаттар менен каада-салттар өзүнүн материалдык-белгилик вариантында социалдык нормалардан болуу менен коомдук башкаруу процессинде катышуучу материалдык модель болуп эсептелип, уюштуруу, интеграция, андан тышкары коммуникация функцияларын аткарат. Үрп-адаттар менен каада-салттардын коддук формасынын жардамы аркасында социалдык эс тутумда сакталуу, салыштырмалуу көз карандысыздыкка, өз алдынчалуулукка ээ болуп, салттуу социалдык нормалардын туруктуу константы катары кызмат кылат. Кыргыздарга толеранттуулук, меймандостук, табиятка болгон аяр мамиле, уруулук эс тутумда жети атаны сактоо, кыргыз элинин улуттук белгилери болуп, көптөгөн кылымдарды карытып, заманбап доорго чейин жеткен улууларга болгон сый мамиле сыяктуу жашоо-турмуштун тарыхый салттуу «норма-образдары» таандык.

Мисал катары алардын үй-бүлөдөгү көрүнүшүн алабыз. Үй-бүлө өзгөчө жалпы адамзаттык социалдык карым-катнаштарга таандык болуп, белгилүү бир социалдык нормаларды билдирет, маңызы боюнча «үй-бүлө» феномени салттуу кыргыз коомунда социалдык норма болуп эсептелет жана анын туруктуулугун камсыз кылат. Никенин болгон салттуу формалары салттуу нормалар менен өз ара байланышта болушкан, бирок коомдук карым-катнаштардын өзгөрүүсү менен кээ бир нормо-образдардын, нормо-модельдердин, никелик жана үй-бүлөлүк карым-катнаштардын нормо-аң-сезиминин трансформациялануусу болот. Мисалы, кыргыз үй-бүлөлөрүндө азыркыга чейин нормо-образ улууларга болгон сый-урмат, балдарга

баалуулук катары мамиле жасоо сакталып келүүдө, бирок азыр улууларга болгон сый-урмат улам формалдуу мүнөзгө ээ болууда. Патриархалдык коомдо жарды адамдардын болбоду дегенде бир аялы болгон, ал эми алардын кээ бирлери өмүр бою бойдок өтүшкөн же мындайча айтканда аялынын үй-бүлөсүнө жалданма жумушчу катары кирип алган «күч күйөө» болушкан, дагы башкалары болсо материалдык каражаттардын жетишсиздигенен келинди ала качып алышкан. Көрсөтүлгөн нормо-моделдер заманбап этапта бир аз трансформацияланган, бирок азыркыга чейин заманбап эркектердин жүрүм-турумдарында нормо-модель бар. Архаикалык мезгилдеги «нормо аң-сезимде» кыздар менен жигиттер өмүрлүк жолдошун тандоодо ата-энелеринин эркине баш ийишкен, бул жерде жеке «норма-образ» иш алып барган: жетиштүүлүк менен жекеликтин (мисалы, Ак-Мөөр менен хан Жантай) деңгээли. Азыркы жаштар ата-энелеринин эркине баш ийе беришпейт, бирок мурункудай эле нормо-образ байлык сакталып калган. Алсак, мисалы, үй-бүлөлөр бири-биринен байлыгы, жекелиги менен айырмаланышканда, үй-бүлө мүчөлөрүнүн нормо-моделин жана нормо –аң-сезимин түзүүчү көп аял алуучулук, калың салты, кудалашуу сыяктуу башка социалдык нормалар пайда болот. Коомдук карым-катнаштардын өнүгүүсү менен үй-бүлөнүн социалдык нормасы болуп салыштырмалуу өз алдынчалуулугу жана өздүк башкарууга болгон жөндөмдүүлүгү эсептелет. Үй-бүлөлүк карым-катнаштардагы социалдык нормалар никелик-үй-бүлөлүк нормо-моделдер менен нормо-аң-сезимде жыныстар ортосунда алмашышып, бир формадан экинчисине, цивилизациянын жана коомдук карым-катнаштардын кыйла жогорку тибине өтөт. Тарыхый өнүгүү процессинде социалдык нормалар жалпы адамзаттык карым-катнаштарды прогресстейт, анын өзгөрүүсүнүн ачык мисалы болуп аялдын ролунун коомдун толук кандуу жараны катары өсүүсү эсептелет.

Биринчи баптын **«Антропосоциогенез кыргыз этносунун уруулук нормаларынын, үрп-адаттарынын, каада-салттарынын калыптануусунун негизи катары»** деген экинчи параграфында кыргыз этносунун үрп-адаттарынын, каада-салттарынын калыптануусу жана өнүгүүсү антропосоциогенездин теориясынын субстанцианалдуулугу аркылуу көрсөтүлдү.

Адамдын келип чыгуу жана калыптануу маселеси биосоциалдык жандык катары байыркы тарыхка ээ. Антикалык мезгилде Сократ антропология маселелерин адамдын ички дүйнөсүнө ой жүгүртүү көз карашында кароого аракет кылган, адамдагы материалдык менен идеалдуулуктун карым-катнаштар маселесин карап, аны саясий жандык деп эсептеген Аристотель да кыйла алдыга жылган. Андан кийин философиялык ойломдун өнүгүүсүндө Декарт, Гоббс, Гегель адамдын калыптануусундагы мүчөлүк бөлүктүк сүйлөөнүн ролун баса белгилешсе, Гельвеций болсо адамды эмгек куралын пайдалануучу өзгөчө тышкы уюштурууга ээ болгон жаныбар катары аныктаган. Юм адам жасалма чөйрөнү түзүү жөндөмдүүлүгүнө ээ экендигин баса белгилеген. Батыш изилдөөчүлөрү,

мисалы, П.Рикер, Дж.Фрезер, Э.Б. Тайлор ж.б. адамдын калыптануу маселесин баарынан мурда алгачкы коомду анализдөө менен караган. Бирок, биздин пикирибизде, антропосоциогенез теориясына олуттуу салымдарын кошкон окумуштуулардын арасындагы алдыңкы ролду Ч.Дарвин ойноп, дүйнөгө адамдын келип чыгуусунун эволюция теориясын сунуштаган жана о.э. Ф.Энгельстин «Табият диалектикасы», «Маймылдан адамга айлануудагы эмгектин ролу» аттуу эмгектерин айтсак болот.

Баса белгилей кетүүчү нерсе, сунуш кылынган теориялар азыркыга чейин теориялар бойдон калууда, анткени адамдын келип чыгуусуна байланышкан кээ бир өзөктүү учурлар такталбаган бойдон калган, ошондуктан башка дагы илимий гипотезалар да пайда болот. Алсак, мисалы, В.Вильчек, Л.Мэмфорд адамдын пайда болуу теориясын ориентациянын символикалык системасы аркылуу сунуштаган. XX кылымдын башталышында Хуго де Фриздин, С.Четвериковдун, В.Тимофеевдин – Ресовскийдин антропогенезинин мутациялык жана синтетикалык теориясы чыгарылган. Э.Кассирердин теориясында адам маданий эволюциянын продуктусу катары каралган. Россиялык илимий адабиятта антропосоциогенез маселесин Батенин, Б.Ф.Поршнев «Антропосоциогенездин гипотезасынын тарыхый маданий негиздери», А.Ф.Лосевдин, А.И. Немировскийдин, А.А. Фромозовдун, В.Н. Топоровдун, М.Г.Левиндин, Я.Я. Рогинскийдин, Г.Ф. Хрустовдун, М.И.Урысондун, М.А. Гремяцкийдин, М.Ф. Неструхтун, В.А.Алексеевдин, А.И. Першицтин «Алгачкы коомдун тарыхы» аттуу жамааттык эмгегинде, Кочетов М.Н. «Антропосоциогенездин заманбап концепцияларынын тарыхый-маданий түзүүчүсү», А.И.Хасанов «Антропосоциогенез жана аң-сезимдин келип чыгуусу», В.П.Якимов «Антропогенездин эрте баскычтары», М.Б.Туровский «Эмгек жана ойлом», Н.Б.Оконская «Метантропологиянын негиздери», И.П.Меркулов «Когнитивдик эволюция», А.В.Марков «Адамдын келип чыгуусу жана эволюция», А.И.Кравченко «Социалдык антропология» эмгектеринде карашкан. К.Н.Любути – «Адам маселеси жана философиялык антропология», П.Бранский, Д.Пожарский –«Социалдык синергетика жана акмеология», В.В.Тен «Аң-сезимдин, тилдин жана коомдун келип чыгуусунун инверсиялык теориясын» сунуш кылган. Демек, адамдын келип чыгуусунун сырын ачып берүү аракетин көргөн көптөгөн теориялар бар, бирок ошондой болсо да биздин пикирибизде, аталган процесстин негизги багыттарынан болуп диний антропоцентризм, илимий антропология жана уфологиялык теориясы эсептелет.

Нравалык-укуктук карым-катнаштардын генезиси менен эволюциясын кароодо биздин анализдин теоретикалык-методологиялык негизи болгон антропосоциогенез теориясын колдонушкан. Социалдык нормалардын генезиси катары табигый-тарыхый процессти –антропосоциогенезди (нравалуулуктун үрп-адаттарынын пайда болуу жана калыптануусунун стихиялык жана аң-сезимдүүлүк процесси жана укуктун муктаждыктарды канаттандыруунун жана социалдык нормаларды муктаждыктарга

айландыруунун каражаты катары) эсептөөгө болот. Антропогенез, социогенез, маданий генезис тыгыз байланышта болушуп, адамдын биосоциалдык жандык катары калыптануусунда бир бүтүндүктү пайда кылат. Антропосоциогенездин субстанционалдуулугу анын көп аспекттүү негиз болуп эсептелүүсү менен шартталган, анткени аталган процесстин ар бир этабы адамдын хомо сапиенс жана социалдык-маданий карым-катнаштардын субъектиси катары калыптануусундагы өзөктүү учурларды камтып турат. Анын эволюциялык өнүгүүсүнүн баштапкы этаптары адамдын калыптануусундагы негиздүү учурларга ээ болушкан, ал биринчиден, эмгек ишмердүүлүгүндө, экинчиден, сүйлөөнүн пайда болуусу, денелик-перцептивдик өзгөчөлүктөрдүн чөйрөлөрүн, билимдерди, интеллектти, акыл-эсти, сезимдерди жана эркти камтып, психогенез менен коштолгон отту өздөштүрүүдө болгон. Антропосоциогенездеги кийинки этаптар көрсөткөндөй, социогенез – тарыхый, эволюциялык процесс, анда чоң ролду адамзат коомунун пайда болуусу менен калыптануусундагы табу, үрп-адаттар, кандаш-уруулук, никелик, үй-бүлөлүк жалпылыктар ойношуп, социогенездин атрибуту болуп жеке жүрүм-турумду жөнгө салып, адамдын акыл-эси менен денесин калыптандырып, коомдук аң-сезимдин кээ бир формаларын электен өткөрүүчү маданий генезис – нормативдик-баалуулуктук система эсептелген. Мындай бөлүштүрүү – кыйла шарттуу, анткени жогоруда аталган этаптар дээрлик бир эле мезгилде болуп өткөн.

Белгилей кетүүчү нерсе, табу феномени индивиддеги адамзат сапаттарынын калыптануусу үчүн социалдык-нравалык нормалардын олуттуулугун таасын көрсөтүп турат, анткени табудан баштап адамзаттын жалпы жашоосунун руханий-нравалык принциптеринин калыптануусу башталат. Алсак, изилдөөчүлөр адамдын калыптануусундагы алдыңкы фактор болуп нравалык-социалдык нормалар эсептелген. Бирден-бир социалдык-нравалык нормалар катары табу болуп, алгачкы коомдо табу жана башка үрп-адаттар өзүнө алардын ортосундагы бардык руханий карым-катнаштардагы алдыңкы күчтөрдү камтып турат. Табу алгачкы уруулук жамаатты жөнгө салган жөнөкөй нравалык-социалдык тыюу салуулар катары пайда болушкан. Табунун социалдык-нравалык норма катары калыптануусу изилдөөчүлөрдүн боолгоолору боюнча реалдуу коркунучту нейтралдаштыруу каражаты катары эмгектик өндүрүштүк ишмердүүлүкө зыян келтирген уруулашын өлтүрүү каалоосуна каршы иш аракет, кан аралаштыруу аракети, зоологиялык индивидуализм иретинде болгон. Табу адамдын дуалистик табиятын алдын алууда: табигый сокур сезимдер менен социалдык нормалардын ортосунда көмөк көрсөткөн. Табунун пайда болуусу менен калыптануусунда тыюу салууну сактоо муктаждыгын жамааттык андап билүү чоң ролду ойноп, уят-сыйыт жана милдет сезимдеринин башатынын пайда болуусуна алып келген, анткени табуну жазадан коркуп эле сакташкан эмес, аны уруулаштар алдындагы милдетти аткаруу зарылчылыгы катары да түшүнүшкөн. Алгачкы нравалык-социалдык нормаларды табу катары пайдалануу менен адамдар зоологиялык

индивидуализмди алдын алууга үйрөнүшкөн жана мезгилдин өтүшү менен органикалык жактан биригип, уруунун курамдык бөлүгүнө айлана башташкан. Анын баары нравалык жана руханий муктаждыктарды канаттандырган. Жалпы эле элдин эркин чагылдырган үрп-адаттар менен каада-салттардын негизинде анын түпкү кызыкчылыктары, мыйзамсыздык менен зордук-зомбулуктан эркиндике болгон далалат, коомдун жашоосунда инсандын социалдык корголуусунун механизми түзүлгөндө, морал менен нравалык нормаларга таянган мыйзамдардан келип чыккан адаттык укук да калыптанат.

Ошентип, антропосоциогенез коомдук карым-катнаштарды калыптандыруучу надстройкалык категориялардын «баштапкы» базистик негизи болуп эсептелет, ошондуктан алгачкы нравалык-укуктук жөрөлгөлүк факторлордун анализинин теоретикалык-методологиялык негизи катары саналат. Антропосоциогенез теориясы адамзаттын эмгектик тарыхын, жамааттык-топтук стадиялык карым-катнаштарын, социалдашуунун тарыхын, коом менен табияттын генетикалык байланышын ачып берет, детерминизмдин алкагында гана түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон адамзаттын социалдуулугуна ээ болгон анын башталышы иретинде табияттык үйүрдүүлүк кызмат кылган

Адамдын уруулук табиятынын маңызы теоретикалык жана методологиялык мааниге ээ, анткени уруулук жамааттын эволюциясынын генезисин түшүнүүнүн актуалдуулугу заманбап жашоо-турмуш үчүн азыркыга чейин өзүнүн маани-маңызын жогото элек. Уруу жана уруулук табият адамдын аң-сезиминен тышкаркы эң байыркы пластын түзөт жана ар бир индивид өзү менен бирге уруулук маңызды алып жүрөт. Ушуга байланыштуу туугандык этностордун генезиси менен эволюциясынын негиздери тастыкталуусу болуп каада-салттардын, үрп-адаттардын жана ырым-жырымдардын синкреттик мүнөзү эсептелген уруулук табияттын анализи аркылуу ачылып берилет. Антропосоциогенез теориясы – бул өзүнөн-өзү өнүгүүчү процесс, андыктан социогенездин жардамы аркасында гана адам жаңы сапат катары таанылып, дайыма болуп туруучу өздүк өнүгүүдө турат. Демек, антропосоциогенез теориясы үрп-адаттар менен каада-салттардын калыптануусун процессин эле ачып бербестен, адамдын калыптануусун биосоциалдык жандык катары каралуусуна өбөлгө болуучу теория да болуп эсептелет.

Биринчи баптын **«Кыргыздардын үрп-адаттарынын, нравалуулугунун жана адаттык укугунун айырмачылыгы жана синкретизми»** аттуу үчүнчү параграфында жогоруда көрсөтүлгөн түшүнүктөрдүн нравалык-укуктук карым-катнаштарынын өнүгүүсүн эске алуу менен алардын окшоштугу жана айырмачылыгы каралат.

Синкретизмдин маңызы адегенде он тогузунчу кылымдагы европа цивилизациясынан оолактаган алгачкы жашоо-турмуштун биримдиги, ажырагыстыгы жана бөлүнгүстүгү белгиленип, тарыхый-этнографиялык изилдөөлөргө арналган эмгектерде каралган. Бул туурасында Э.Б. Тайлордун,

Дж. Фрэйзердин, Э. Дюркгеймдин, Л. Леви-Брюльдун, К. Леви-Стростун ж.б. илимий изденүүлөрү маалымдап турат. Синкретизм маселеси россиялык окумуштуулар А.Н. Веселовский, А.А. Формозов, С.А. Токарев, В.Р. Кабой, М.С. Каган, Ю.В.Архипов, А.В.Бурштейн, Р.М.Барцыц, М.А.Павлюков, А.С.Абдулаева, А.Богданова ж.б. тарабынан каралган. Ата-мекендик илимий-теоретикалык дискурста синкретизм маселесине коомдук аң-сезимдин жана исламдашуунун формалары катары диний ишенимдердин эрте формаларын изилдөөнүн контекстинде А.Толеубаева, Т.Дж. Баялиева, Б.Ногойбаев, С.Мамбеталиев, С.Ильясов, Б.Аманалиев, С.А.Арстанбеков, А.К. Какеев, А.О.Тогусаков, К.Ш. Ибраев, К. А.Аблазов, Ч.С.Усупова өзүлөрүнүн эмгектеринде кайрылышкан.

Белгилей кетүүчү нерсе, синкретизм бул имманенттик карама-каршылыктар аркылуу түздөн-түз көрүнүүчү бардык конкреттүү системалардын белгилүү бир мыйзам ченемдүүлүгү. Синкретизмдин методологиялык негизи болуп карама-каршылыктардын биримдиги жана күрөшү мыйзамы эсептелет, б.а. жекеликтин ар түрдүүлүккө жана карама-каршылыкка көбөйүү процесси. Синкретизмдин калыптануу булагын адамзаттын байыркы өткөнүнөн, тагыраак айтканда социалдык карым-катнаштар системасынын ар кыл аспектилеринде жүзөгө ашырылган өндүрүштүк ишмердүүлүктө издөө зарыл. Мисалы катары өндүрүш менен керектөөнүн эрте формалары кызмат кылат. Алсак, синкретизмди иллюстрациялоочу ачык факты болуп байыркы мезгилде жеке ишмердүүлүк катары пайда болгон – аңчылык жана жыйноочулук эсептелет. Синкретизмдин дагы бир мисалы катары социомаданий чөйрөнүн башка тармагынан нравалык контексттеги жакшылык менен жамандыкты, адамзаттык аспектиде дене менен рухту, тааным процессиндеги ойлом менен сөздү бириктирүү кызматын аткара алаарын айтсак болот. Демек, синкретизм реалдуулуктун көптөгөн көрүнүштөрүнө таандык. Өзгөчө ал коомдун өнүкпөгөн абалында, адамзат маданиятынын өнүгүүсүнүн алгачкы баскычында таасын берилген. Белгилүү бир маңызда бардык социалдык нормалардын образы болуп табу эсептелген. Коомдук карым-катнаштардын өнүгүү процессинде табу салттуу нравалык-укуктук жүрүм-турумдардын алып жүрүүчүлөрү болуп, нравалык-укуктук мазмунга толтурулган үрп-адаттарга өсүп жетет. Байыркы этностордун үрп-адаттары бир эле мезгилде коомдук жүрүм-турумдун жөнгө салуучусу, адаттык укуктун образы эле эмес, салттуу нравалуулуктун алып жүрүүчүлөрү да болуп эсептелген.

Алгачкы коомдун коомдук карым-катнаштарындагы пайда болгон система катары нравалык регуляциянын жаралуу процесси алгачкы-уруулук аң-сезимдин бөлүнбөстүгү менен мүнөздөлгөн. Нравалык жөнгө салуу системасы ачылбаган абалында болуп, үрп-адаттар аркылуу жүзөгө ашырылган мифологиялык жөнгө салуу системасын курулуш материалы катары пайдаланган. Нравалык аң-сезимдин адистешүүсү алгачкы-уруулук аң-сезимдин синкретизминин жайылуу процессинде болуп, мифологиялык аң-сезимдин нормалары өзүнүн жөнгө салуу механизмдери менен нравалык

талаптарга трансформацияланат, бирок узак убакыттар бою нравалуулук мифологиянын өзөгүндө жашап келген. Нравалык аң-сезимди мифологиянын өзөгүнөн дифференциациялоо жана бөлүп чыгуу акыл эмгегинин кара күч эмгегинен ажыратуу менен шартталган.

Кыргыздардын байыркы салттуу коомунда нравалуулуктун синонимии катары «үрп-адаттар» боюнча иш алып баруу эрежеси болгон. Алсак, конкреттүү көрсөтүлгөн күндөрү «нравалуу кыргыз» «ата-бабалардын рухтарына» арналган белгилүү бир ырым-жырымдарын аткаруу керек. Бардык байыркы үрп-адаттар синкретизмдин түздөн-түз тастыктоосу болгон, анткени биз аларда жашоого болгон туруктуулугу муундан-муунга берилүүсү камсыз кылынуучу нравалуулук менен ырым-жырымдын айкалышын көрөбүз. Өз сөзү менен убадасын аткарган ишеничтүү адам нравалуу, аталган нравалар алгачкы-уруулук түзүлүштөн баштап уруулук аң-сезимдин жана чарбачылыктын жамааттык ыкмасынын продуктусу катары пайда болуп келген. Ойломдун аталган формасы коомдук жашоодогу өзүнүн өнүгүүсүнүн узак жана ар кыл этаптарын өткөн, ошондой болсо да азыркыга чейин нравалык адамзаттык маңыздык жүгүн жоготпостон, кыргыз элинин менталитетинин манилүү белгиси болуп эсептелет.

Нравалуулук, мораль жана укук - бул коомдук карым-катнаштардын маданий-тарыхый эволюциясынын продуктусу. Алар жалпы социалдык-экономикалык жана саясий өзөккө ээ болушуп, социумдун жашоо-турмушунун шарттарында инсан менен коомдун кызыкчылыктарын макулдашууда, коомдук тартипти жана коомдук, тескөөчүлүк нормалардын социалдык-экономикалык биригүүсүн колдоодо жалпы максат катары кызмат кылышат. Нравалуулукту, моральды жана укукту байыркы мезгилде предметтик чөйрөсү жана иш-аракеттери боюнча так чектөөгө мүмкүн эмес, алар бири-бирине карама-каршы болушкан эмес, тескерисинче мораль менен укук байыртадан бери эле нравалуулук катары түшүндүрүлүп келген. Көрсөтүлгөн руханий көрүнүштөр коомдук аң-сезимдин формалары катары аныкталып, адамдын социалдык психологиясынын продуктусу болуп эсептелет. Алар социалдык реалдуулукту жана коомду бүтүн организм катары сактоо жана өнүктүрүү максатында адамдардын аң-сезиминде принциптер, нормалар, идеалдар түрүндө бекитилген жакшылык жана жамандык туурасындагы тарыхый шартталган элестөөлөрдү чагылдырат. Ушундай окшоштукка байланыштуу укук нравалуу болуусу керек деген жыйынтык чыгарууга болот. Ошондой учурда гана укук коомдук карым-катнаштарды акыйкаттуулуктун мыйзамдары боюнча жөнгө салып, коомдогу тартипти, туруктуулукту жөнгө сала алат, анда укук мамлекеттүүлүктү бекемдөөгө жана өнүктүрүүгө, коомдук карым-катнаштарды демократиялаштырууга аракетин жумшайт. Аталган аспектиде гана турукташуу процесси тездетилип, ар бир адамдын абсолюттуу баалуулугун таануу зарылчылыгы көрүнгөн коомдук карым-катнаштардын социалдык-экономикалык биригүүсү болот.

Үрп-адаттар, нравалуулук жана адаттык укук синкретизмдин жардамы аркасында жана алардын айырмачылыктарына карабастан кыргыздардагы коомдук карым-катнаштарды жөнгө салууда маанилүү ролду ойнойт, анткени коомдук аң-сезимдеги социалдык нормаларды сактоо бардык мезгилдерде алгачкы олуттуу мааниге ээ болгон. Үрп-адаттардын, адаттык укуктун жана нравалуулуктун окшоштугу бардык мезгилдерде коомдук пикир алардын калыптануусу менен сакталуусуна олуттуу таасирин тийгизүүсүндө көрүнгөн. Аны менен катар аталган нормативдик феномендердин айырмачылыгы менен окшоштугу аткарылган функциялар менен камсыздалган, алсак үрп-адаттар менен нравалуулук коомдук надстройканы колдоого алып, жүзөгө ашырышкан, ал эми адаттык укук коомдук топтордун белгилүү бир жана кээ бир индивиддердин жеке кызыкчылыктарын аткарышкан.

Мурунку муундар тарабынан берилген коомдук карым-катнаштардын жана продуктуларды бөлүштүрүү жана алмашуу ыкмаларынын өзгөрүүсү менен байланышкан жаңы муктаждыктар калыптанган тарыхый, социалдык-маданий шарттарда адаттык укукта кайра түзүлөт. Укуктук адаттын калыптануусу позитивдүү укуктун калыптануусу боюнча кийинки кадамы болуп эсептелет. Аталган социалдык нормалардын синкретизми адамдар ортосундагы карым-катнаштарды нравалык нормалардын өңүтүндө жөнгө салуу камсыз кылат. Үрп-адаттар, нравалуулук, адаттык укук, укуктук адат өзүнүн өзөктүк системасы менен тыгыз байланышта болуп, ырааттуулуктун таасын далили жана тануунун диалектикасынын бирден-бир принциби болуп эсептелет.

«Кыргыз коомундагы социалдык-нормативдик системанын калыптануусундагы нравалуулук менен укуктун ролу» аттуу экинчи бапта нравалуулук менен укуктун мааниси, социумдун социалдык-нормативдик системасынын калыптануусу жана өнүгүүсү көрсөтүлгөн.

Экинчи баптын **«Кыргыздардын нравалык-укуктук карым-катнаштары кыргыз социумунун жашоо ишмердүүлүгүнүн нормативдүү чагылдырылуусу»** деп аталган биринчи параграфында кыргыздардын нравалык-укуктук карым-катнаштарынын функциялануусу биздин этностун жашоо ишмердүүлүгүнүн тескөөчүлүк чагылдырылуусу катары өзгөчөлүктөрү анализге алынат.

Нравалык-укуктук карым-катнаштар этностун топтук мүнөзүн билдирип, тарыхый эс-тутумда социалдык уруулук жалпылыктардын жана элге таандык менталдуулуктун маданий-цивилизациялык баалуулуктары менен биргеликте жакындашкан адамдардын чоң тобунун башка сапаттары, касиеттери жана бирдиктүү тажрыйбанын олуттуу окуялары бекитилет. Нравалык-укуктук карым-катнаштар кыргыз коомунун өнүгүүсүнүн объективдүү мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн көрүнүшүнүн субъективдүү нормасы болуп эсептелүү менен социумдун руханий жана практикалык жашоосун чагылдырышкан жана чагылдырат, андыктан уруунун коомдук муктаждыктары менен кызыкчылыктары нравалык жана укуктук

нормалардын генезисинин негизи болуп эсептелишкен. Нравалык жана укуктук нормалардын калыптануусунун объективдүү негизи болуп өндүрүштүк карым-катнаштардын мүнөзү, кыргыздардын материалдык, социалдык-маданий жашоосунун шарттары эсептелет. Көптөгөн жылдар аралыгында кыргыз коомдук аң-сезими конкреттүү тарыхый субъекттердин муктаждыктары менен кызыкчылыктары туурасындагы билимдердин өзгөчө түрү катары пайда болуучу нравалык жана укуктук нормаларды иштеп чыгат, ал эми нравалык-укуктук карым-катнаштар практикалык жашоо-турмушту чагылдыруу менен жыйындысында таанымдык жана тескөөчүлүк тараптардын диалектикасын билдирип, таанып билүүчүлүк жана аксиологиялык функцияны аткарат. Нравалык-укуктук карым-катнаштар кыргыз болмушу менен дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрүн чагылдырган, алсак, мисалы, патриархалдык-уруулук коомдо кыргыз феодалдары өзүнүн жарды туугандарына жардам беришкен. Алар бодо жана майда мүйүздүү малдарды жүнү менен сүтүн алып убактылуу пайдаланууга беришкен, ошол малды убактылуу пайдалануу үчүн колдонуучулар иштеп берүүлөрү керек болгон, бул жардам «саан» деп аталган. Нравалык карым-катнаштар кыргыздар байыртадан бери эле адамдын нравалык сапаттары катары каада-салттарды сыйлоо жана сактоо болуп эсептелет дешкен. Каада-салттар адаттар, салттар, каада, ырым-жырым, адеп деп бөлүнгөн. Каада-салттар руханий маданият катары нравалык баалуулуктардын ырааттуулугу менен мүнөздөлгөн социалдык болмуштун детерминанттары менен шартталган, каада-салттар нравалык жана укуктук карым-катнаштардын структуралык түзүүчү тарабы болуп эсептелет.

Каада-салттар салыштырмалуу жаңылануу менен ырааттуулуктун туруктуулугу жана өзгөрмөлүүлүгүнүн биримдигинин диалектикалык феномени болуп эсептелет. Алар дагы руханий-нравалык баалуулуктардын болмушунун бир бөлүгү болуп эсептелишип, нравалык жана укуктук карым-катнаштардын өнүгүүсүнүн ченемин билдирип, социалдык жашоо-турмуштун муктаждыктары менен шартталган. Улуттук каада-салттар турмуштук көрүнүштөргө жана субъект-объекттик карым-катнаштарга карата нравалык баалуулук карым-катнаштарынын маңыздык-мазмундук системасы катары пайда болушат. Каада-салттардын функцияланышуусунун контекстинде нравалык карым-катнаштар өндүрүштүк материалдык чөйрөдө жана үй-бүлөлүк-турмуш-тиричиликтик карым-катнаштарда кеңири чагылдырылып, үйлөрдү, жолдорду курууда, талааны иштетүүдө, багаар-көрөөрү жок үй-бүлөлөргө өз эрки менен жардам берүү сыяктуу каада-салттарда таасын көрүнөт. Нравалык карым-катнаштар гумандуулук, жамааттык, чынчылдык, ыймандуулук сыяктуу белгилер менен мүнөздөлгөн нравалык императив катары кызмат кылат. «Жентек той», «тушоо кесүү», «чач алдыруу» сыяктуу үй-бүлөлүк турмуш-тиричиликтик каада-салттар, үйлөнүү үрп-адаттары, белек-бечкек берүү, калың төлөө – мунун баары нравалык-укуктук карым-катнаштар менен тескелген. Сөөк коюу-аза күтүү каада-салттары: «жаназа», «жыртыш» - маркумга карата болгон нравалык

мамилени билдирген, аталган каада-салттардын жүзөгө ашырылуусу дагы нравалык-укуктук нормалардын негизинде ишке ашырылган. Сөөк коюу-аза күтүү цикли менен байланышкан каада-салттар эмоционалдык азасын бөлүшүүнүн эң асыл, мыкты белгилерин берген. Этникалык каада-салттардын болмушу нравалык императивдерде берилип, кыргыз социумунун жүрүм-турумунун жана ишмердүүлүгүнүн моралдык өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Кээ бир каада-салттар менен үрп-адаттар аң-сезимден тышкары деңгээлде сакталып калган, анткени алар турмуштук зарылчылыктан улам келип чыгышкан. Алсак, мисалы, азыркы күнгө чейин уруулук тегин тактоо үчүн «үрп-адат» катары жашап келе жаткан «жети атасын билүү» социалдык нормасы айтсак болот. «Жети атасын билүү» үрп-адатынын сакталуусу туугандар арасындагы никени алдын алуу жана уруусун билүү үчүн зарыл. Кыргыз коомунун жашоо жөндөмдүүлүгүн жөнгө салган бардык социалдык нормалар этностун жашоо-турмушунун өзү менен тандалып алынган.

Ошентип этникалык каада-салттардагы нравалык императивдер үчүн тарыхыйлуулук, ырааттуулук, синкреттүүлүк, көп функционалдуулук, салыштырмалуу туруктуулук сыяктуу белгилер пайда болот. Каада-салттар системасындагы үрп-адаттар конкреттүү тарыхый мезгилге ылайык келүүчү нравалык-укуктук карым-катнаштарды бекитет, андыктан алар социалдык болмуштун кыйла олуттуу карым-катнаштарынын жана баалуулук мүнөздөмөлөрүнүн жүзөгө ашырылуусу болуп эсептелет. Кыргыз үрп-адаттары көп аспектилүү, социалдык-маданий детерминацияланган мүнөздү алып жүрүшөт, аларда нравалык, укуктук, гуманисттик-тарбиялык тараптар бекитилген. Алсак, көчмөн чарбачылыктын мезгилинде ар бир жолоочу башка жеткиликсиз билимдер туурасындагы маалыматтын булагы болгон, ал меймандостук, толеранттуулук, ашар, достук сыяктуу үрп-адаттарда берилген. Меймандостук үрп-адаты нравалык жана асыл иш-аракеттерден болуп эсептелет, ал бардык кыргыз коомчулугу тарабынан сакталып келген, өзүнүн маани-маңызыбоюнча этникалык коомдук аң-сезимдин доминанты болуп эсептелет. Меймандостук институту азыркыга чейин номаддардын каада-салттарынын ырааттуулугун, алардын: берешендик, сылыктык, көңүл буруучулук сыяктуу мүнөздөмөсүн чагылдырып келет. Демек, каада-салттар, үрп-адаттар менен ырым-жырымдар этникалык шайкештиктин нравалык аң-сезиминин имманенттүү мазмунун ачып берет. Нравалык-таанымдык баалуулуктун системалык анализи биздин көңүлдү биздин элдин руханий маданиятындагы нравалык жана укуктук карым-катнаштардын чагылуусуна бурууга шарт түзөт.

Баса белгилей кетүүчү нерсе, каада-салттардын нравалык-укуктук мазмундуулугу менталитеттин жашоо образы жана жашоо ишмердүүлүктүн ыкмасы катары жашоо образы менен тыгыз байланышта, анткени үрп-адаттар менен каада-салттардын системасында үрп-адаттар конкреттүү тарыхый мезгилге ылайык келген нравалык-укуктук карым-катнаштар менен бекитилет. Кыргыз үрп-адаттары эреже катары, көп аспектилүү, социалдык-

маданий детерминацияланган мүнөзгө ээ болуп, аларда нравалык, укуктук жана гуманисттик-тарбиялык тараптар бекитилген. Алар социалдык болмуштун кыйла олуттуу карым-катнаштарынын жана баалуулук нормаларынын жүзөгө ашырылуусу болуп эсептелет. Заманбап тарыхый адабиятта адамзаттын өнүгүүсүнүн коомдук-экономикалык формалары чагылдырылган, алар өзүнүн өнүгүү жолунда өндүрүш куралдарынын ар бир өзгөрүүсүнөн кийин идеялык-руханий элементтерди калтырат. «Устат», түбөлүктүү жандуу лириканын фонду болуп эсептелип, мурунку муундардан калган нравалар, жашоо образы, фольклор, эпостор, санжыра, андан тышкары андан аркы өнүгүүгө ээ болгон укуктук нормалар кала берет. Мурунку социалдык-этникалык жалпылыктын жаңы формаларынын ырааттуулугу социалдык нормаларда жана нормативдик системаларда, болгон системанын туруктуулугун, тең салмактуулугун камсыз кылууга милдеттендирилген социалдык нормаларды жөнгө салууда көрүнөт.

Нравалык карым-катнаштар - бул жакшылыкты колдоп, жамандык менен акыйкатсыздыкты четке каккан адамдын карым-катнаштарынын жана жүрүм-турумунун императивдик жөнгө салуучусу. Жаңы нерсе пайда болуп, эски четке кагылганда нравалык карым-катнаштарда акыйкаттуулук, жакшы жүрүм-турум (таптакыр жоголуп кетпеген) сакталып, мезгилдин каада-салттар, үрп-адаттар жана ырым-жырымдар түрүндөгү азыркы жандуу байланышы түзүлөт. Алыскы тарыхый доордо жашаган легендарлуу ойчулдардын классикалык насааттык жаратуулары нравалуулуктун мани-маңызында азыркы мезгилге чейин өзүнүн маанисин жоготпостон жаштарды тарбиялоонун руханий каражаты катары кызмат кылат, бул болсо бардык жандуунун универсалдуу принциби катары өнүгүүдөгү биримдик менен ырааттуулукту кармап калуу. Ушуга байланыштуу Ф.Гегель нравалык жана укуктук карым-катнаштардын жашоо жөндөмдүүлүгү алар өзүндө жакшылык менен акыйкаттуулукту жаратуудагы жандуу күчтөрдү камтып, ар бир муун тарабынан жеткен ырааттуулуктун зарыл байланышы катары кызмат кылаарын баса белгилеген [Гегель, Г.В.Ф. Работы разных лет. – М.: Мысль, Т.2, 1973. -630 б.].

Нравалык карым-катнаштардын материалдык жана руханий баалуулугу - бул өсүүсү пайдалуу стереотиптерди сактоонун жана мурунку бардык муундардын жүрүм-турумдарын жөнгө салуунун найтыжасы болуп эсептелген баа жеткис мурас. Кыргыздардын күнүмдүк нравалык аң-сезиминин маңыздык мүнөздөрү менен мазмуну салттуу дүйнө тааным аркылуу ачылып берилет. Кыргыздардын этникалык элестөөлөрү көп образдуу көрүнүштүн биримдиги катары этностун нравалык-руханий маданиятынын онтологиялык негизи катары кызмат кылган анимисттик, тотемисттик ж.б. элестөөлөрүн камтып турат. Архаикалык мезгилдеги кыргыздардын нравалык элестөөлөрү курчап турган дүйнөнү чагылдырып, дүйнө моделин конструкциялаган. Биздин ата-бабалардын көчмөн жашоо образы мүнөздүү белгиси болуп синкретизм эсептелген нравалык карым-катнаштардын өзгөчөлүгүн шарттаган. Номаддардын нравалык карым-

катнаштарынын доминанты катары кыялга батуучулук, ошол эле мезгилде динамикалуулук, символикалуулук, ырааттуулук, космогониялуулук да болгон. Кыргыздардын космогониялуулугу нравалык принциптердин түбөлүктүүлүгүн жана улуу дүйнө (космос) менен болгон биригүүсүн түшүндүргөн. Нравалык императивдер этникалык каада-салттарда камтылат, алар төмөнкү белгилерге ээ: тарыхыйлуулук, ырааттуулук, синкреттүүлүк, көп функционалдуулук, салыштырмалуу туруктуулук. Демек, каада-салттар менен үрп-адаттардын системасында конкреттүү тарыхый мезгилге ылайык келген нравалык-укуктук карым-катнаштар чагылдырылат, анткени алар социалдык болмуштун кыйла олуттуу карым-катнаштарынын жана баалуулук мүнөздөмөлөрүнүн жүзөгө ашырылуусу болуп эсептелет. Нравалык жана укуктук карым-катнаштар ырааттуулук касиетине ээ, алар өткөн муундардын элестөөлөрүнө таянуу менен нравалык жана укуктук нормалар туурасында эволюцияланат.

Экинчи баптын **«Табигый жана позитивдик укуктун нравалык мазмундуулугу жана эволюциясы»** деп аталган экинчи параграфында этникалык тарыхтын өнүгүү контекстиндеги укуктун моралдык башаттары анализге алынат.

Укуктагы нравалык мазмундуулуктун өнүгүүсүн мүнөздөө менен байыркылардын, анын ичинде байыркы грек жана рим ойчулдарынын философиялык мурастарында коомдук өнүгүүдөгү укуктун өбөлгөлөрү туурасындагы идеялар камтылган. Укуктагы нравалуулук мазмундуулуктун өнүгүүсүн мүнөздөө менен белгилей кетүүчү нерсе, байыркылардын анын ичинде байыркы грек жана рим ойчулдарынын философиялык мурастарында коомдук өнүгүүдөгү укуктун өбөлгөлөрү туурасындагы идеялар камтылган. Алсак, мисалы укуктук аң-сезимдин негизинде нравалуулукту аныктоочу императив жатат деп эсептеген Сократты, же турмуштук муктаждыкта жаткан нравалуулук менен укуктун диалектикалык өз ара иш-аракеттеринин идеяларын уланткан Платон менен Аристотелди айтсак болот. Орто кылымдарда, андан кийин Жаңы мезгилде андан ары укуктагы нравалуулук маселесин Фома Аквинский, Г.Гроций, Т.Гоббс, Дж.Локк, И.Кант, В.Ф.Гегель ж.б.у.с. карашкан. Заманбап этапта аталган маселелерге кыргыз жана КМШ өлкөлөрүнүн окумуштуулары да көңүл бурушкан. Укуктук карым-катнаштардын эволюциясы менен генезисин изилдөөнүн теоретикалык булагы болуп З.Ж. Кенжалиевдин, У. Ниткалиевдин, В.И. Сальниковдун, А.П. Семитконун, У. Таджихановдун, Р.Д. Стамованын ж.б. эмгектери эсептелет.

Белгилей кетүүчү нерсе, укуктук аң-сезим менен өз ара байланыштагы укуктук тарбия маселелеринин ар кыл аспектилеринде кыргыз жана казак окумуштууларынын, алсак: Н.Т.Шериповдун, К. Сооронкулованын, Н.У. Усеровдун, Г.К. Пралиеванын, Е.И. Каиржановдун, Б.А. Жетписбаевдин, З.К. Аюпованын, Т.А. Агдарбековдун эмгектери арналган. Кыргыздардын укуктук аң-сезими маселелерине арналган Э.Ш.Базарбаевдин, андан тышкары транзиттик шарттагы кыргыздардын укуктук аң-сезимин изилдеген

Д.А.Акматованын эмгектерин айтсак болот. Укук таануучу А.Ч.Курманова акыйкаттуулук менен мыйзамдуулуктун карым-катнашын социалдык-философиялык феномен катары караган. А.Ш.Таштанова кыргыздардагы укуктук маданияттын өзгөрүүсүн изилдеген. Аталган контексте кыргыз этносундагы маданий-цивилизациялык өзгөрүүлөрдүн философиялык анализине жана Кыргызстандагы жарандык коомдун институтташуусуна арналган Ж.Орозобакованын эмгеги кызыгууну жаратат. Жарандык коомдун калыптануу өзгөчөлүктөрүн караган А.Бектанова менен А.Жунусовдун изилдөөлөрү да олуттуу салымдарын кошушкан. Укуктагы нравалуулук, баалуулук мазмундуулуктун трансформациясы коомдук өнүгүүнүн белгилүү бир баскычындагы ар бир конкреттүү коомдун нравалык жана укуктук аң-сезиминде чагылдырылат. Моралдык аң-сезим абстракттуу милдеткер болуу (адамгерчиликтин жана жакшылыктын нормалары) болуп эсептелет, ал эми нравалык аң-сезим реалдуу болмуштун нравалары менен инсан аралык карым-катнаштарды жөнгө салат. Ошондуктан моралдыктан айырмаланып нравалык жана укуктук аң-сезим реалдуу коомдук карым-катнаштарды жөнгө салат, андыктан укуктагы нравалык мазмунду изилдөө негиздүү болуп эсептелет, анткен менен укуктук жана нравалык аң-сезим жакын объективдүү булактары жана максаттары менен бөлүнөт. Укуктук аң-сезим укуктун параметрлери менен адамдардын жүрүм-турумуна жана тышкы таасирине байланган конкреттүү-спецификалык муктаждыктарды жөнгө салуу жана канаттандыруу зарылчылыгынан келип чыгат. Нравалык аң-сезим индивиддин жүрүм-турумуна болгон иш-аракет менен катар субъекттин ички дүйнөсүнө бурулуп, жүрүм-турумдун мотивациясынын ички тарабына таасирин тийгизет.

Табигый жана позитивдик укуктун эволюциясы жана алардын нравалык мазмундуулугу көрсөткөндөй, табигый укук категориялык императив катары «нравалык укук» сыяктуу багыт кызматын аткара алат. Табигый жана позитивдик укуктун илгерилеген өнүгүүсү табигый укук көптөгөн изилдөөчүлөр тарабынан методологиялык тариптеги категория жана социалдык реалдуулуктун реалдуу фактысы катары чечмеленгендигин көрсөтөт [*Нерсисянц, В.С.* Юриспруденция. – М.: Норма-ИНФРА-М, 1999.– 282 с.]. Табигый укуктун ролу анда адамдардын жашоо ишмердүүлүгүнүн табияттык, табигый шарттарынын алгачкы идеалдары жана талаптары туруктуулука ээ болуп, позитивдик укуктун түзүлүшүнүн негизи катары кызмат кылат. Заманбап этапта табигый укук алгачкы негизги социалдык талаптарды камтып турат, аларда алар позитивдик укукка категориялык императив катары жүзөгө ашыруу үчүн күч-аракетти алат. Тарыхый доорлор боюнча позитивдик укуктун өнүгүүсүн кароо менен биз жаңы мезгилде позитивдик укуктун эволюциясы табигый укуктун таасири алдында өнүгүп, жарандык коомдун өнүгүүсүнө алып келгендигин баса белгилейбиз. Демек, априору табигый укукта жаткан нравалык түзүүчү позитивдик укукта өнүгөт, бул бирөөнүн тарыхый өнүгүүсү менен иллюстрацияланат.

Кыргыздардагы позитивдик укуктун өнүгүү диалектикасы анын маданий-тарыхый мүнөзүнө карабастан азыркыга чейин калыптануу абалында турат. Анткени позитивдик укук бар мамлекеттин шарттарында гана өнүгөт, позитивдик укуктун калыптануусунун башталышы Кыргызстандын Советтик Россияга кошулуу мезгилинде башталган. Кыргыз Республикасынын Советтик мезгили коммунизмдин идеалдары позитивдик укукка нравалык мазмундуулугу менен жүзөгө ашырылат. Бирок Советтер Союзунун тарашы менен позитивдик укуктун жана анын нравалык мазмунунун өнүгүүсү жаңы сапаттуу абалга өтөт, анткени укуктук мамлекеттүүлүктүн шарттарында жаңы саясий, идеологиялык, маданий көрсөтмөлөр калыптанат. Болгон кыйынчылыктарга карабастан Кыргызстан позитивдик укуктун демократиялашуу жана укуктук мамлекеттин калыптануу жолунда турат.

Экинчи баптын **«Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндөгү нравалык-укуктук карым-катнаштардын көрүнүшүнүн жана иш-аракеттеринин өзгөчөлүктөрү»** аттуу үчүнчү параграфында биздин социумдагы үй-бүлөнүн калыптануусу менен өнүгүүсүндөгү нравалык-укуктук карым-катнаштардын мааниси анализге алынат.

Салттуу кыргыз үй-бүлөсүнүн негизинде анын туруктуулугун камсыз кылуучу туугандык жана никелик байланыштар жатат. Салттуу үй-бүлөлөрдүн мүчөлөрү жалпы жана жекеликтин жардамы менен бирге материалдык каражаттар менен өндүрүшкө бекем карманышкан. Кыргыздардагы нравалык-укуктук карым-катнаштарды жөнгө салуучу адаттык укук менен адаттар императивдик мүнөзгө ээ болушуп, үй-бүлөлүк укук чөйрөсүндөгү мүлктүк жана жеке мүлктүк эмес укуктук карым-катнаштарды камтышкан. Мураскорчулук маселелер дагы үй-бүлөлүк укуктук карым-катнаштар чөйрөсүнө кирген, сеп, калың, энчи өз ара тыгыз байланышкан никелик-үй-бүлөлүк карым-катнаштардын институттары болуп эсептелишкен. Эркек буюруу, ээлик кылуу жана пайдалануу укугуна ээ болуп, үй-бүлөлүк мүлктүн бүтүндүгү, сакталуусу жана көбөйүүсүнө жооп берген. Аялзаты ээлик кылуу жана пайдалануу укугуна ээ болгон, бирок буюруу укугуна ээ болгон эмес. Буюруу укугу үй-бүлө башчысы каза болгон кезде гана тийип, аялзаты алардын атынан жаш балдарынын асыроочусу катары иш алып барган. Адаттык укук жана адаттар жаш балдардын укуктарын коргошкон, бирок андан тышкары алардын милдеттерин да таасын регламенттештирген. Жеке жана жеке эмес өспүрүмдөрдүн укуктары менен милдеттеринин айырмачылыктары болгон. Жаш жигиттер энчи, ал эми кыздар сеп алуу укуктарына ээ болушкан. Ата-энелери каза болуп калган учурда балдарына атасы тарабындагы туугандарынан эреже катары асыроочу дайындалган. Өз балдары менен асыранды балдар мурасты алууда бирдей укуктарга ээ болушкан. Негизинен кыргыздарда мурастоо минорат жана кээ бир учурларда гана керээздик принциби боюнча болгон. Кыргыздардагы никелешүү институту коомдук карым-катнаштардын өнүгүүсү менен

коомдук-юридикалык өсүүнүн башкы көрсөткүчү болуп эсептелет. Кыргыздар негизинен моногамдык карым-катнаштарды карманышкан, полигамдык никелер болгон учурдар да кездешкен, аны менен бирге никелешүүнүн ар кыл формалары болгон. Никелешүүнүн формаларындагы көп түрдүүлүк никелешүү мүлктүк маселелер менен байланышы аркылуу шартталган. Никелешүүчүлөрдөгү белгилүү бир жетиштүүлүктүн болуусу “бел куда”, “бешик куда” сыяктуу калыңдык никелешүү болобу, ошондон көз каранды болгон, каражаттын жетишсиздигинде никелешүүнүн “кыз ала качуу”, “күч күйөө” сыяктуу формалары пайда болгон. Никелешүүдө кыргыздар экзогамияга жакын болушкан, ага өзүнүн уруусун так билүү шарт түзгөн. Адаттык укук жана адаттар боюнча “кудага түшүү”, “кыз ала качуу” сыяктуу эки түргө ээ никелик келишимдин белгилүү бир регламенттешүүсү болгон. Кыргыздар көпчүлүк учурларда абдан эле сейрек ажырашышкан, дээрлик ажырашуу иш-чарасы менен окшош болгон никенин жараксыздыгын аныктоо сыяктуу процедура болгон. Баарынан мурда нике жубайлардын биринин каза болуусунан кийин токтогон. Кыргыздардын түшүнүктөрүндө нике түбөлүктүү союз болуп эсептелген, ошондуктан жубайлар бири-бирине сүйүү жана сый-урмат мамилесинде болушкан. Жашоо-турмуштун көчмөн жана жарым көчмөн шарттарында туруктуу үй-бүлөлүк карым-катнаштары менен патриархалдык үй-бүлөлүк жамаатка муктаждык болгон, бирок 1917-жылдан кийин патриархалдык үй-бүлөнүн кичине “нуклеардык” үй-бүлөгө акырындык алмашуусу болгон. Адаттык укуктар менен адаттардын нормаларында дүйнө көз караш, үй-бүлөлүк жана коомдук тиричиликти киргизүүдөгү нравалык-укуктук тажрыйба чагылдырылган. Бүгүнкү күнү бардык укуктук маселелер жарандык жана үй-бүлөлүк кодекстин юрисдикциясында турат, анын булагы болуп Кыргыз Республикасынын Конституциясы эсептелет. Үй-бүлөлүк карым-катнаштар менен байланышкан нравалык маселелер батыштык штамптардын таасири алдында акырындык менен алмашып, көнүмүш салттуу баалуулуктардан алыстоодо. Заманбап түшүнүктөрүндө нике баарынан мурда – бул болгону паспорттогу штамп, бүгүнкү күнү жаштар никелик карым-катнаштарды биринчи эле кыйынчылыкта бузуп, аны сактоого аракет кылышпайт. Диссертант эсептегендей, бул факт үй-бүлөлүк карым-катнаштар институтунун акырындык менен начарлоосуна алып келүүчү нравалык негиздерди тарбиялоодогу жана бекемдөөдөгү үй-бүлөнүн ролунун начарлоосу менен байланышкан.

Кыргыз салттуу үй-бүлө институту бүткүл дүйнө жүзүндө жана Кыргызстанда болуп жаткан табигый-тарыхый процесстерге, жарандык коомдун өнүгүүсүнө чукулунан көңүл бурат. Салттуу үй-бүлөдөгү өзгөрүүлөрдүн мисалы болуп репродуктивдик функциянын төмөндөөсү эсептелет, андыктан репродуктивдик муктаждык балдардын баалуулугунун

өзүн андап билүү катары жүзөгө ашырылган. Өз мүчөлөрүнө нравалык-материалдык колдоо көрсөтүүсүнүн өзгөчө феномени катары үй-бүлөнүн ролунун төмөндөөсү болот, аталган функцияны коомдун мүчөлөрүн колдоо үчүн дайындалган адистештирилген, социалдык институттар аткарышат – бул балдар үйү, интернаттар, карылар үйү ж.б.у.с. Үй-бүлөнүн функцияларын жарым-жартылай жоготуу болду, мисалы, социалдык жыргалчылыкты камсыз кылуусу, социалдык-статустук функциянын ролу төмөндөдү. Бирок мурункудай эле үй-бүлөнүн адистешүүсү репродуктивдүү социалдык функциянын, балдарды эрте, өспүрүмдүк жаш-куракта социалдаштыруу – эмоционалдык канаттандырууну камсыз кылуу коом тарабынан муктаждык бойдон кала берет. Нуклеардык үй-бүлөнүн гана түзүлүү тенденциясы өсүп, толук эмес үй-бүлөлөрдүн, жалгыз бой энелердин, экинчи никелешүүнүн саны жогорулайт. Үй-бүлөнүн ролунун олуттуу төмөндөөсүнүн себеби бар – бул никелик-үй-бүлөлүк, сексуалдык, репродуктивдик жүрүм-турумдун бөлүштүрүлүшү, ал заманбап адамдын социалдык жүрүм-турумунун жана нике жана үй-бүлө туурасындагы элестөөлөрдүн өзгөрүүсүнө алып келди. Белгилей кетүүчү нерсе, нравалык негиздер салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө жашап келген үрп-адаттардын таасири алдында калыптанган. Үй-бүлөдө гана өзгөчө жалпы адамзаттык социалдык-маданий карым-катнаштар калыптанып, белгилүү бир социалдык нормаларды, нравалык баалуулуктарды билдирет жана азырынча салттуу кыргыз үй-бүлөсү сакталып турганда алар коомдун өнүгүүсүнүн жүрүшүндө таптакыр жоголуп кете албайт. Үй-бүлөлүк-никелик нормаларда болуп жаткан өзгөрүүлөр үй-бүлөлүк үрп-адаттарды, ырым-жырымдарды, нравалык жана укук карым-катнаштарды трансформациялайт. Бирок үрп-адаттардын нравалык мазмундуулугу түрүн өзгөртүү менен өзүнүн имманенттик маңызын сактап калат. Уруулук үй-бүлөлүк өз ара карым-катнаштар ар кандай коллизияларга карабастан үрп-адаттар менен нравалык баалуулуктарды сактоодо алдыңкы ролду ойношот. Үй-бүлө баары менен катар өзүнүн этникалык түспөлүнө ээ, ошондуктан ал улуттук, жалпы адамзаттык, материалдык жана руханий маданияттын ырааттуулугунда маанилүү звено катары кызмат кылат.

Диссертациянын **“Транзиттик мезгилдеги нравалык-укуктук карым-катнаштардын функциялануусу”** аттуу үчүнчү бапында транзиттик мезгилдин шартындагы нравалык-укуктук карым-катнаштардын императивдүүлүгүнүн жана өзгөрмөлүүлүгүнүн өз ара байланышын, ааламдашуу шартындагы табигый жана позитивдик укуктун эволюциялык маңызы, алардын социалдык активдүүлүккө жана эрктүү эркиндике тийгизген таасири каралат.

Үчүнчү баптын **“Демократиялык коомдогу нравалык-укуктук карым-катнаштардын императивдүүлүгү жана өзгөрмөлүүлүгү”** деп

аталган биринчи параграфында нравалык-укуктук карым-катнаштардын өнүгүү контекстиндеги императивдүүлүк менен өзгөрмөлүүлүктүн дүйнөсү изилденет.

Заманбап илимий адабиятта императивдердин окшоштуктары жана айырмачылыктары бар гипотетикалык (жөндөмдөр жана акылдуулук), категориялык, экологиялык, нравалык, укуктук сыяктуу ар кыл түрлөрү кездешет. Нравалык императив түшүнүгү имманенттүү түрдө өзүнө милдет, абийир сыяктуу түшүнүктөрдү камтып турат, алар толук деңгээлде укуктук жана нравалык карым-катнаштарда ачылып берилет. Нравалык императивдүүлүк феномени кыргыз элинин каада-салттарына таандык болуп, натыйжасында нравалык-укуктук карым-катнаштардын маанилүү атрибуту болуп эсептелген. Социалдык нормалар алгачкы коомдо эле табу формасында жалпылык мүнөзгө ээ болгон категориялык императивдерди жаратат, б.а.бардык урууну, социумду камтып, натыйжасында нравалык-укуктук карым-катнаштар кийинки императивдерди чыгарат, анда абийир, укук жана милдет адамдардын аң-сезиминде акыл-эстин фактысы катары жашайт, анткени адам гана ажырагыс укуктар менен байланышкан бардык маселелердин борбору болуп эсептелет.

Нравалык-укуктук карым-катнаштардын императиви адамзат психикасы менен аң-сезиминин мотордук бөлүмүнө, тагыраак айтканда субъективдүү эркине багытталган. Ошондуктан императивдүүлүк үчүн, мыйзам катары себептик-натыйжалык «детерминацияланган» норма болуп социалдык нормалар катары өзүнүн субстанционалдык-генетикалык булагына ээ болгон, адамзат психикасы менен аң-сезимине багытталган үрп-адаттар, нравалуулук жана укук эсептелет. Аталган кырдаалдар менен нравалуулук менен укукта көрүнгөн императивдер сыяктуу көп кылымдык каада-салттардын жандуулугу менен туруктуулугун түшүндүрүүгө болот. Императив нормативдик жүрүм-турумдун жүзөгө ашырылуу механизми болуп эсептелет, ал коомдук карым-катнаштар менен детерминацияланып, адамзат жүрүм-турум нормаларынын көрсөтүлгөн диспозициялары боюнча өз ара байланышкан зарылчылык катары иш алып барат. Демек, императив келечекке экстраполяцияланган таанылган зарылчылыктын спецификалык коомдук көрүнүшү катары кызмат кылат.

Императив милдеттүү катары андалган зарылчылыкты алдыга озуп чагылдырууда негизделген объективдүү мыйзам ченемдүүлүктөргө болгон адамзаттык карым-катнаштарды билдирет. Нравалык жана укуктук нормалардын амбиваленттүүлүгү диспозиция менен императивдин диалектикалык биримдиги менен камсыз болот. Императив социалдык норманын ингредиенти болуп эсептелүү менен милдеттендирүү, эркин билдирүү катары көрүнөт, аны менен бирге нравалык-укуктук нормалардын өзгөрмөлүүлүгү дескриптивдик маалыматты прескриптивдикке кайра түзүүчү социалдык нормалардын императивдик-диспозитивдик табияты менен диалектикалык өз ара иш-аракети менен камсыз кылынат. Социалдык нормалардын императиви табияттык процесстерде берилбестен,

реалдуулуктун өнүгүүсүнүн социалдык деңгээлинде пайда болуп, функцияланат, андыктан милдеттендирүү императивге бардык эле учурларда окшош боло бербейт, же биринчиси экинчисинин спецификасы болуп кызмат кылат, ал эми зарылчылыкты милдеттүү катары аңдап билүү ар кыл деңгээлде жана формада жүзөгө ашырылат.

Тарыхый өнүгүүнүн процессиндеги коомдук аң-сезимде баалуулук-нормативдик системанын өзгөрүүсү болот. Мисалы, буржуазиялык коомдо сатып алуу-сатуу принциптери адамдардын нравалык өз ара карым-катнаштарын өзгөртөт, мындай коомдордун мамлекеттик, мыйзамдаштырылган моралы байлыкка багыт алып, акыр аягында нравалык императивдин трансформациясына алып келет. Аталган фактынын ачык далили катары кечееги Кыргызстандагы кандай-быр жыйырма өткөөл жылдагы жеке-менчиктик моралы менен берилген буржуазиялык-капиталисттик өкүлдөр коммунисттердин кайра түзүлүүсү кызмат кылат. Нравалык-укуктук карым-катнаштардын өзгөрүүсүнүн мисалы болуп мурун пайда болгон экологиялык императив адамга таңууланган нормативдик талаптардын жеткен чеги катары кыйла жогорку баскычка эволюцияланышкан [*Н.Н. Моисеев. -М.: Молодая гвардия, 1990. -351 с.*]. Адамзаттын өнүгүүсүнүн заманбап этабында иштелип чыккан нравалык императивдер адамзат коому жаныбарлардын коомчулугу сыяктуу эле баалуу болгон экологиялык концепцияларды пайда кылуу менен кеңейет. Нравалык императивдердин базасында табият тең укуктуу, баалуу өнөктөш катары эсептелген адамдын табият менен болгон нравалык карым-катнаштары туурасындагы окуу катары экологиялык этика пайда болгон.

Нравалык-укуктук карым-катнаштар адамзат коомунун өнүгүүсүнүн бардык этаптарында укук менен милдеттерди жаратат. Абийир, милдеттер жана укук конвергенциялык байланышта барышат, анткени алардын окшоштукка чейинки жакындашуусунда нравалык, укуктук карым-катнаштардын биригүүсү болот, ал эми бул болсо социалдык болмуштун диалектикасынын көрүнүшү. Нравалык-укуктук карым-катнаштардын өзгөрүүсү, жарандык коомдун өнүгүүсү адамзаттын жаңы императивинин пайда болуусуна алып келет, ал реалдуу чындыкты максаттуу тааныган жана руханий жактан өздөштүргөн практикалык кайра түзүлүү ишмердүүлүгүндө жүзөгө ашырылат. Аталган контексте адамдын өздүк жүзөгө ашырылууга болгон аракети адамзат натурасынын, анын укугунун, ички императивинин ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет.

Демократиялык эгемендүү Кыргызстанда нравалык-укуктук карым-катнаштардын трансформациясы болуп, алдыңкы планга адамзаттын императиви чыгат, андагы приоритеттүү талаптардан болуп зордук-зомбулукту, чыдамсыздыкты айыптоо, адам эркиндиги, мыйзам менен укука болгон сый-урмат эсептелет. Адам укугунун бүткүл жалпы декларациясында баардыгы өзүлөрүнүн укуктары жана абийирлери менен эркин, бирдей болуп төрөлүшөт. Заманбап этапта адам укугунун Жалпы декларациясы нравалык-укуктук императивдин белгилүү бир симбиозу болуп эсептелет.

Үчүнчү баптын «**Табигый жана позитивдик укук адамдын эрктүү эркинин жана социалдык активдүүлүгүнүн башкы негиздери катары**» деп аталган экинчи параграфында адамдардын социалдык активдүүлүгүн эске алуу менен табигый жана позитивдик укуктун өз ара байланышы жана коэволюциялык өнүгүүсү көрсөтүлгөн.

Табигый укуктун концепцияларын адамдын социалдык жашоо-турмушуна киргизүү жана укуктук мамлекетти калыптандыруу түздөн-түз жарандардын социалдык активдүүлүгүнө жана эркинин эркиндигине таасирин тийгизет. Экспликация жана эркиндиктин көп сандаган аныктамаларынын процессинде аталган феноменди ар кыл түрлөргө градациялоо зарылчылыгы пайда болгон: эркиндик аңдалган зарылчылык, эркиндик – тандоо жана жүзөгө ашырылуу мүмкүнчүлүгү, жарандык эркиндиктер, абийир жана ойлом эркиндиги ж.б.у.с. Бирок эркиндик кеңири маанисинде – бул басымдар менен чектөөлөрдүн жоктугу, философиялык аспектиде – инсандын өзүнүн каалоолору жана элестөөлөрү, тандоо мүмкүнчүлүгү боюнча ой жүгүртүүсү жана иш алып баруусу, юридикалык өңүттө – өзүнө-өзү берүүсү. Эркиндиктин маанисиндеги эң башкысы - бул булагы катары эркин эрки, өз алдынчалуулук болгон жөндөмдүүлүгүн билдирүүчү психологиялык жана руханий акт, өз алдынча чечимдерди кабыл алуу жана аларга жооп берүү жөндөмдүүлүгү эсептелген ички эркиндикти түшүнүү. Ошондуктан кээ бир изилдөөчүлөр эркиндик түшүнүгүн анализдөө менен аны эркин эрк түшүнүгү менен жакындаткан [*Ступишин, В.П. Гражданское общество и демократическое государство // Общественные науки.1990. №1. с. 86–91.*]. Жеке адамдын эркиндиги, инсандын эркиндигинин жүзөгө ашырылышы укук аркылуу жүзөгө ашырылат (жеке менчикке болгон укук), анткени укуктун өзү тең укуктук жөндөмдүүлүктү жана позитивдик укуктагы инсандын ээликтен ажырабоосун камсыз кылат. Укуктун баштапкы чекити болуп эрк эсептелет, ал субъективдүүнү объективдүүгө өтүүнү, теоретикалык аң-сезимдин практикалык ишмердүүлүк менен биригүүсүн белгилейт.

Баса белгилей кетүүчү нерсе, марксисттер эркиндик түшүнүгүн анализдөө менен эркиндик үстөмдүк кылуучу таптын эрки менен чектелген жана укук – эркиндиктин ченеми катары - экономикалык карым-катнаштар менен аныкталат, эркиндиктин бардык түрлөрү же башкаруучу таптын артыкчылыгы же жалпы укук катары пайда болот. Аталган окуунун өкүлдөрү тарыхый зарылчылыкты таанымдык жана практикалык ишмердүүлүктүн биримдиги катары карашкан. Адамдын ишмердүүлүгү объективдүү жана субъективдүү мүнөздү алып жүрөт, ал белгилүү бир максатты көздөө менен айласыздан эмгек ишмердүүлүгүнө тартылат. К.Маркстын пикиринде социалдык эркиндик социалдык активдүүлүк менен байланышкан, анткени ал коомдук карым-катнаштардын бир формасын кыйла прогрессивдүүсүнө алмаштырууга мүмкүнчүлүк түзөт, андыктан өндүрүштүк күчтөр өзүнүн өнүгүүсүнүн максимумуна эски коомдун түпкүрүндө пайда болгон кыйла жогорку өндүрүштүк карым-катнаштарында жетүүсү керек. Заманбап этапта

таптык күрөш кыйла жогорку деңгээлге өтүп, эксплуатациялануучу таптын социалдык активдүүлүгүнө трансформациялаган. Жарандык коомдун көз караштарынын күчөшү менен социалдык активдүүлүк социалдык таасирлерден көз каранды түрдө, эреже катары, ал жоопкерчилик милдетин аткарууну боолгологон аң-сезимдүү, эрктик жана эркин тандоону жасаганга аракет кылат. Тандоо эркиндиги социалдык активдүүлүктүн олуттуу мүнөздөмөсү болуп эсептелет. Социалдык активдүүлүк инсанды социалдык олуттуу максаттарга жетүүнү стимулдаштырган түрткүнү берүүнү калыптандырат. Социалдык активдүүлүктүн онтологиялык мазмуну ишмердүүлүктүн ар кыл түрлөрүндө турат, алсак: коомдук-кайра түзүүчүлүк, жаратуучулук-чыгармачылык, когнитивдик-таанымдык, позитивдик-кайра түзүүчүлүк, социалдык-укуктук, анализдик-маалыматтык ж.б. Социалдык активдүүлүк ар кыл типтерге бөлүнөт: коомдук-саясий, социалдык-укуктук, инновациялык-чыгармачылык, когнитивдик-таанымдык, эмгектик ж.б.у.с. Социалдык активдүүлүктүн базасы болуп эркин чыгармачылык эмгек жана чыгармачылык өздүк берилиши эсептелет, анткени жаратмандык эмгек коомдун негизи катары кызмат кылат.

Заманбап этаптагы социалдык активдүүлүк – бул субъекттин түздөн-түз укуктук ишмердүүлүккө кирүүсү менен коомдук пайдалуу ишмердүүлүк болуп эсептелет. Эркиндик жана жоопкерчилик түшүнүктөрүнүн синкретизми жоопкерчиликтин – бул эркиндиктин баалуулук ченеми экендигин түшүнүүгө алып келет, жоопкерчиликтин коомдун чегинде өз ара байланышта.

Эркиндик – адамдын ажырагыс сапаты, ошондуктан табигый укук өзүнө эркиндикти түшүнүүнү камтып турат. Позитивдик укук эркиндиктин, иш-аракеттерге болгон жоопкерчилик ченемин аныктайт, аны менен бирге коомдогу инсандын көрүнүшүнө түздөн-түз таасирин тийгизип, укук адам менен жарандык укугу кандай формада көрүнө алаарын жөнгө салып, чектеп, конкреттештирет. Позитивдик укуктун эркиндикке болгон таасири укук – бул баарынан мурда эрктик чечим катары эле эркин эрк менен кездешкен эрктик акт. Позитивдик укук – бул объективдик жана субъективдик укуктун комплекси, ал өзүнүн маңыздык мазмундуулугу боюнча эркиндик менен адамдын социалдык активдүүлүгүнүн жөнгө салуучусу болуп эсептелет. Позитивдик укуктун структурасы тандоо эркиндиги катары диспозитивдүүлүктү сунуш кылат, бул коомдо социалдык мүнөзгө ээ болот, диспозитивдик институт гана башкалардын эркиндигин чектебөөсүнүн айныксыз шарты менен индивиддин эркин социалдык эркинин көрүнүшүн камсыз кылат. Эркиндикке болгон укуктун таасири укук чыныгы эркиндиктин, анын нормасынын расмий ченеми, милдеттүүлүк менен ыктымалдуулуктун чектеринин көрсөткүчү болуп эсептелет. Ал аталган эркиндиктин коргоо жана сактоо каражаты менен жүзөгө ашырылуусунун кепилдиги болуп эсептелет.

Адамдын социалдык жашоо-турмушуна табигый укуктун баалуулуктарын киргизүү жана укуктук мамлекеттин калыптануусу түздөн-

түз жарандардын социалдык активдүүлүгүнө жана эркинин эркине таасирин тийгизишет. Демократиялык коомдо позитивдик укук укуктук чыгармачылыка калктын улам чоң катмарларын тартып, жаран түшүнүгүнүн адам менен окшоштука чейинки түзүлүшүнүн кандайдыр-бир жакындашуусу болот. Социалдык активдүүлүктүн базасы болуп эркин чыгармачылык эмгек жана чыгармачылык өздүк туюнтулушу эсептелет, позитивдик укук эмгекке болгон укукту санкциялаштырып, жөнгө салат, андыктан жарандардын социалдык активдүүлүгүнө түздөн-түз таасирин тийгизет. Жалпы эркти элдик бийликтин булагы катары табигый укуктун өзгөрүлгүс атрибуту болуп эсептелип, натыйжасында позитивдик укукта дээрлик бардык мамлекеттердин бекитилүүсүн алат. Демек, биз позитивдик укук гана эрктин реалдуу эркиндигин жана социалдык активдүүлүктүн көрүнүшүн камсыз кыла алат.

Үчүнчү баптын «**Ааламдашуу шартындагы кыргыздардын табигый жана позитивдик укугунун имманенттик мазмунунун өзгөрүүсү**» аттуу үчүнчү параграфында биздин республиканын ааламдашуучулук процесстерин эске алуу менен субъекттердин табигый жана позитивдик укугунун диалектикасы изилденет.

Позитивдик жана табигый укуктагы имманенттик мазмун айырмаланат, бирок коомдук карым-катнаштардын өнүгүү ченеми боюнча табигый укуктун ички мазмунуна жакындайт. Позитивдик укук юридикалык өзгөрүлгүс ракурстан туруп, укукту коомдук карым-катнаштарды жөнгө салуучу катары сактайт, бирок социумдун тарыхый өнүгүүсүнүн жүрүшүндө укуктун формасы менен мазмунун алмаштыруучу социомаданий феномен өзгөрөт. Укуктун маңызы социумдагы адамдын болмушу аркылуу, акыйкаттуулук, тендик, тартип жана эркиндиктин жардамы менен ачылып берилет. Социалдык кызыкчылыкта негизделүү менен укуктун маңызын түшүнүүнү анын таптык жана коомдук-социалдык аспектилерине бөлүүгө болот, анын комбинатордук айкалышы коомдук карым-катнаштардын жөнгө салуучусу катары укуктун жеке карама-каршылыктуу маңызын ачып берет.

Юридикалык ойломдун өнүгүүсү позитивдик укукта өз алдынча инсандын укугу түшүнүгү пайда болуусуна алып келди, б.а. субъективдүү укук идеясы ээлик кылат, ошол эле мезгилде мурунураак адамдын өзүнүн табиятында эмес, табияттын универсалдуу мыйзамдарында же керемет акыл-эсте табигый укуктун имманенттик мазмунун кандайдыр-бир түшүнүү катары табигый укуктун мазмуну өзгөрөт. Позитивдик укук табигый укуктан айырмаланып дайыма белгилүү бир укуктук баалуулук көрсөтмө катары түздөн-түз кабыл алынган мыйзамдар менен байланышкан. Табигый жана позитивдик укуктун айырмачылыгы менен окшоштугу алардын ар кыл социалдык жана экономикалык кызыкчылыктарды, массанын аң-сезимине ээ болуп, обьективдүү тышкы күч түрүндө жүзөгө ашырылган адамдардын аракеттерин билдирүүсүндө турат. Табигый, жарандык укуктун окшоштугу алар адамдардын чоң тобунун туруктуу нормасы жана эрежеси болуп эсептелишинде турат. Алардын ортосунда сапаттык-сандык өз ара

байланыштар, эки жактуу биримдик пайда болот: табигый укук жарандык укука кирип, мамлекет, соттук-административдик органдар, мамлекеттик идеология менен жөнгө салынып, мамлекеттик мыйзамдуулуктун негизинде жүзөгө ашырылат.

Ааламдашуу процессинде табигый укукту түшүнүү өзгөрөт, ал дүйнөнүн бардык укуктук системасынын негизи болуп эсептелген универсалдуу нормалар менен принциптердин жыйындысы катары чечмеленет. Глобалдык укук позитивдик укукту табигый укуктан төмөнкү негизги айырмачылыктары менен аныктайт: табигый укук адамдын табиятынын ажырагыс бир бөлүгү, жеке укуктук аң-сезим болмуштун алгачкы башталыштары менен анын нормалары жана принциптери аркылуу өз ара байланышкан, табигый жактан укуктук нормалар жазылбаган мыйзамдарда, үрп-адаттарда, диний-этикалык талаптарда белгиленген. Позитивдик укук адамбар тарабынан мамлекеттик түзүлүштүн базасында жаратылган, позитивдик укуктун нормалары түздөн-түз мамлекеттин болмушу менен байланышкан, позитивдик укуктун нормалары дайыма жазма түрүндө белгиленген. Эгерде позитивдик укуктун логикасына таяна турган болсок, анда адам эркиндик менен укукту мамлекеттин колунан алат, анда табигый укукка, эркиндикке ылайык адамдын башка укуктары өзүнүн төрөлүү фактысы менен бөлүнөт. Табигый жана позитивдик укук диалектикалык өз ара байланышта турат. Позитивдик укук табигый укук сыяктуу эле өзү менен бирге нравалык башталышты алып жүрөт, бирок позитивдик укук, эреже катары, башкаруучу элитанын жана коомдун бай өкүлдөрүнүн укуктарын коргойт, ал эми табигый укук болсо тең укуктарды жана баары үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү декларациялайт. Коомдук карым-катнаштардын өнүгүүсү менен позитивдик укуктун имманенттик мазмуну да өзгөрөт, ал гумандашат, ошондуктан заманбап адам – укуктук карым-катнаштардын субъектиси жана объектиси катары коомдун укуктук системасында болуп жаткан өзгөрүүлөргө түздөн-түз таасирин тийгизет. Нравалык карым-катнаштары менен позитивдик жана табигый укуктун байланышы табигый укукта алар трансценденталдык идеяда (жашоого, эркиндикке ж.б.у.с. болгон укук) болот, ал эми позитивдик укук нравалык-укуктук карым-катнаштардын чагылуу процессинде табигый укуктун аракеттерин билдирүүчү укуктук норма катары укуктун болмушу иретинде пайда болот. Табигый укук укуктук тартиптин нормативдеринин негизин түзүүчү (моралдык милдеттерден, талаптардан турган) белгилүү бир моралдык принциптердин юридикалык формасы катары калыптанган. Укуктук системанын маданий-тарыхый өнүгүүсүнүн процессинде нравалык карым-катнаштар адамзат табиятында салынган белгилерди жүзөгө ашырууга аракет кылат, ал заманбап укуктун имманенттик мазмуну жана фундаменталдуу мүнөздөмөсү катары каралат.

Кыргызстандагы позитивдик укуктун имманенттик мазмунун анализге алууну тарыхый ретроспективада баштоо зарыл. Биздин укуктук системабыз романдык-германдык укукка негизделген советтик юриспруденциянын

жетишкендиктеринен пайдаланган. Заманбап этапта кыргыз позитивдүү укугу нукура түрүндө болгон укуктук үй-бүлөлөрдүн бирине да таандык болбойт. Демек, биздин мамлекеттин укуктук системасы татаал түзүлүш болуп эсептелет, анда укуктун ар кыл системаларынан алынган элементтер байкалат, андыктан биздин өкмөт эл аралык укуктун нормаларын пайдаланат. Кыргызстанда мамлекеттин ролунун коомдук жашоонун бардык тармактарында кеңейүүсү, мыйзамдуулук органды алдыңкы лидерлик кылуучу өнүктө алып чыгуу жана демократиялаштыруу болууда. Укуктун мазмунун мүнөздөөчү бирден-бир компонент катары соттук тажрыйбада пайдаланбаган соттук прецедентке бөлүнгөн булак болуп эсептелет, калыбы, ошого карабастан соттук реформа соңуна чыккан жок. Мурун бардык юридикалык системалардагы позитивдик укуктун булагы болуп эсептелген укуктук адат укуктук интеграциянын заманбап шарттарында улуттук укуктук системаны калыптандырууда колдонулбайт. Бирок Кыргызстандагы укуктук адаттар азыркыга чейин расмий соттук практикадан тышкары чоң мааниге ээ, анткени аларда элдин менталитети, ойлом образы, социомаданий эс-тутуму берилген.

Анын далили катары аксакалдар сотун коомдук элдик сот катары киргизүү аракети кызмат кылат. Романдык-германдык, америкалык-англосаксондук укуктук үй-бөлөлөр үчүн позитивдик укуктун булагы-укуктук доктрина чоң мааниге ээ болуп, биздин республикада ал олуттуу ролду ойнойт. Кыргызстандагы ааламдашуунун ролунун өсүү процессинде мыйзамдардын, нормативдик-укук алдындагы актылардын, андан кийин прецеденттердин ролу жогорулайт, анткени биздин республика өзүнүн каалоолору менен катар дүйнөлүк процесстерге тартылган. Укуктун ар кыл булактарынын жогоруда келтирилген мисалдары кыргыздардын позитивдик укуктагы укуктук мазмунунун болгон өзгөрүүсүн шарттайт. Ааламдашуу процесси Кыргызстанды жаңы менталдуу, укуктук жана маданий мейкиндике тартып, чарбачылыктын социалисттик жана капиталисттик элементтеринин айкалышуусу болот, ал жаңы укуктук аң-сезимдин калыптануусун жана болгон позитивдик укуктун модернизациясын өткөрүүнү талап кылат. Калыптанып калган укуктук аң-сезим, бизге мурасталып калган белгилүү бир кланга тийиштүүлүк принциби коомдун саясий-укуктук системасына терс таасирин тийгизет. Жалпы эле бийлик менен коомдун коррупцияланышы кыргыз коомунун укуктук аң-сезимине негизделген жана бул жердеги акыркы эмес ролду регионализм менен трайбализм ойнойт, тилекке каршы, алар нравалык-этикалык негиз болуп саналат. Укуктук аң-сезим менен укуктун мазмунунун өз ара байланышы диалектикалык биримдик менен карама-каршылыкта турат. Кыргызстандагы позитивдик укуктун өнүгүүсүнүн заманбап этабында Россия жана Европа мыйзамдуулугунун укуктук нормаларын өздөштүрүү иши болууда. Эгемендүүлүккө ээ болуу жана жарандык коомго карай багыт алуу Кыргызстандын алдында өндүрүштү, коомдук карым-катнаштардын капиталисттик системасын өнүктүрүү милдети коюлат, анткени маңызы

боюнча жарандык коом – бул атрибуту катары өнүккөн укук системасы эсептелген өнүккөн капитализмге, постиндустриалдык коомго жетүү. Кыргызстандагы жарандык коом түп орду менен европалык коомчулуктан айырмаланып турат, анткени идеалда жарандык коомдо инсан жеке эркиндикке, толук кандуу укуктук системага ээ болгон укуктук карым-катнаштардын субъектиси катары кызмат кылат. Жарандык коомго өтүү жаңы цивилизациялык абалга өтүү, экинчи жагынан укуктук жана нравалык багыт менен окшошуп кетет. Кыргызстандагы позитивдик укуктун мазмунун өзгөртүү көптөгөн экономикалык, саясий факторлорду, калктын урбанизациялануусун ж.б. шарттайт.

Жыйырманчы кылымдын ортосунда адамзаттын прогрессивдүү бир бөлүгү ааламдашууну коомдук карым-катнаштардын өнүгүүсүнүн оң жактуу тенденциясы катары кабыл алган. Баарынан мурда, термоядерлик мүнөздөгү конфликттердин пайда болуу коркунучунан кутулуу, социалдык карым-катнаштардын өнүгүүсү жана бекемделүүсү үчүн тынчтык шарттарды камсыз кылууну, өнүккөн өлкөлөрдөгү социалдык-экономикалык прогресстин өнүгүүсүн татаалданткан демографиялык процесстерди жөнгө салууну жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгүн, жалпы адамзаттык тилекетештикти жана индустриалдык өнүгүүнүн ар кыл деңгээлиндеги өлкөлөр, өзгөчө Батыш менен Азиянын ортосундагы экономикалык жана маданий карым-катнаштардагы ажырымды алдын алуу үчүн боолголонгон. Жөнгө салуунун жалпы планетардык деңгээлдеги жөнгө салуусунун жогоруда аталган маселелеринен тышкары баңгилик, аракеттик, СПИД ж.б.у.с. жекелик жана турмуш-тиричиликтик деңгээлде жоюуну айтсак болот. Ааламдашуучулук процесстин бирден-бир ырымы болуп жарандык коомдун иш-аракетинин күчөтүлүүсүнүн мыйзам ченемдүү процесси болуусу эсептелет. Жарандык коомдо гана позитивдик укуктун имманенттик мазмуну максималдуу түрдө табигый укуктун маңызына жакындайт деп эсептейбиз. Жарандык коомдун мүнөздүү белгиси болуп бардык тараптарды конструктивдик диалог аркылуу аткаруучу компромисстик чечимди табуу жолу менен калктын этникалык, диний, саясий топтордун кызыкчылыктарын эске алуу эсептелет. Батыш өлкөлөрүнүн жарандык коомунун моделин механикалык жылдыруу элдин менталитетинин жана каада-салттарынын социалдык-экономикалык, тарыхый өзгөчөлүктөрүн эске алуусуз алгылыктуу болуп эсептелет. Кыргыздар алмустактан бери эле жалпылык-уруулук жамааттык идеологияга ээ болушкан. Советтер Союзунун курамында турган мезгилдерде экономика тармагындагы жүзөгө ашырылган ишмердүүлүк мамлекеттик сектордо болсо, ал эми өнүгүүнүн заманбап этабында мамлекеттик менчиктин үлүшү олуттуу түрдө кыскарган. Кичи жана орто бизнестин пайда болуусу менен кыргызстандыктардын укуктук аң-сезиминин жана позитивдик укуктун күчөтүлгөн өнүгүүсү болгон. Калк арасындагы укуктук аң-сезимдин өсүүсүнүн мисалы болуп фискалдуу органдардагы бюрократизм менен коррупцияга каршы күрөшүү боюнча өкмөттүк эмес уюмдарды уюштуруу, профсоюздар федерациясынын жеке кеңешинин пайда болуусу, фермерлер

союзун түзүү, коомдук кыймылды киргизүү, адам укуку боюнча бюро, омбудсмен институту эсептелет. Максаты болуп коомдук-саясий жашоо-турмушту, алсак, мисалы: «Кыргызстандын улуттук кадыр-баркы жана өсүүсү ассоциациясы», «Дыйкан-ордо», «Кыргызстандын өсүүсү үчүн» бирикмеси сыяктуу ар кыл партиялар пайда болгон. Кыргызстанда эгемендүүлүккө ээ болуу менен 20 дай партия пайда болуп, Жогорку Кеңешке болгон шайлоолордун мажоритардык-пропорционалдык системасын бекитүүгө шарт түздү. Өздүк аң-сезимдин, анын ичинде укуктук аң-сезимдин өсүүсү жаңы партиялардын пайда болуусун жана элдин социалдык активдүүлүгүнүн күчөшүн прогноздоого шарт түзөт. Укуктук аң-сезимдеги өзгөрүү болуп, бийлиги барлар, алсак, мисалы ишкерлерге жардам берүүдө мамлекет аларды чиновниктердин зордук-зомбулуктарынан далдалоого аракет кылат. Калктын укуктук аң-сезиминин аң-сезиминин өсүүсүнүн негизи болуп өздүк жүзөгө ашырууну жөнгө салуучу жеке менчик эсептелет. Жарандык коом – бул баарынан мурда укуктук коом болуп эсептелет, анын мүнөздүү белгиси болуп мыйзамга коомдун жалпы эркин калыптандыруучу мыйзам чыгаруучу бийликтин өкүлчүлүгү эсептелет.

Батыш укуктук системасын көзүбүз жумулган бойдон эле туурай берүүбүз жана бизге менталдуулугу боюнча жакын өлкөлөрдүн тажрыйбасын эске албай коюбуз туура эмес деп эсептейбиз. Советтер Союзунун укуктук системасы биздин элдин укуктук аң-сезиминде Түштүк-Чыгыш Азиянын (Түштүк Корея, Япония) мамлекеттерине таандык болгон патернализм, авторитаризмди орнотту. Кыргыздар азыркы мезгилге чейин эчак эле жашоо эрежесине киргизилген өзүлөрүнүн салттуу нормаларын, үрп-адаттарын, ырым-жырымдарын сактоону улантууда. Анын баары коомдук аң-сезимде азырынча жамааттык көрсөтмөлөр басымдуулук кылып жаткандыгынан кабар берип турат. Бирок ааламдашуучулук процесстердин таасири алдында аталган көрсөтмөлөрдөгү алдыга жылуулар болгон, алар мурун жекелик этиканы четке кагышып, жамааттык этиканы колдошкон. Трайбализм көрүнүшүндө орунтук алып калган кээ бир уруулардын кызыкчылыктарынын приматы пайда болуп, иш алып барышат. Диссертант аны кыргыз элинин жана мамлекеттин кызыкчылыктарынын приматы катары трансформациялоо зарыл деп эсептейт. Салттуу кыргыз коомунун дүйнө көз карашы өзгөчө туруктуулугу менен айырмаланып, улуу муундун каада-салттары, үрп-адаттары жана кадыр-баркы менен шартталган. Кыргызстандагы эгемендүүлүккө ээ болуп, жүргүзүлгөн реформалар өлкө модернизация жолу менен жай, бирок туура бара жатат, демек бул мезгилдин өтүшү менен Кыргызстанда салттуу нормалар начарлайт, ал эми келечекте балким жоголуп кетеринен кабар берип турат. Бирок салттуу коомдун дээрлик бардык белгилери модернизация жаатында катуу карама-каршы коюлат, кээде алар өсүүнүн өнүгүүсүнө көмөк көрсөтөт, бирок аны менен бирге салттуу методдор мене ниш алып барышат. Мисал катары жапондук, түштүк корейлык салттуу коомдорду айтсак болот, анда ийгиликтин түзүүчүсү болуп баалуулуктардын либералдык системасы эмес, баалуулуктардын салттуу

шкаласы жана ага ылайык этика, жүрүм-турум стереотиптери эсептелет. Белгилей кетсек, кыргыздар байыркы мезгилден бери эле уруулук түзүлүштүн принциптерине таянып келишкен, анын жардамы менен өзүнүн этникалык өз алдынчалуулугун ал тургай жашоо-турмуш образынын жаңы этабына, мисалы, жашоонун советтик образына өтүүсүндө да сактап кала алышкан.

Ааламдашуу шарттарында заманбап укук таануунун өнүгүүсүнүн белгилүү бир тенденциясы байкалат – бул табигый укуктун теориясынын позитивизм жана укуктун глобалдык жекече түрүнүн конвергенция процессинин өсүүсү. Позитивдик укуктун маңызы – бул мамлекет тарабынан болгон мажбурлоо менен колдоого алынган мамлекеттик эркин билдирүүнүн приматы. Позитивдик укуктун олуттуу белгилери бул башка нормативдик актылар менен болгон системалуулук, ырааттуулук, макулдашуучулук, мыйзам чыгаруучулук милдеттүү атрибуту катары формалдуу аныктуулугу. Табигый укуктун маңызы ал өзүнө акыйкаттуулук, теңдик жана жеке эркиндик түшүнүктөрүн камтуусунда турат. Табигый укуктун булагы жана алып жүрүүчүсү катары адамдын өзү, анын жашоо образы, муктаждыктары менен кызыкчылыктары эсептелет, б.а. табигый укук позитивдик укуктан айырмаланып жалпы социалдык келип чыгууга ээ болот. Табигый укуктун имманенттүүлүгү жашоого ж.б.у.с. болгон ажырагыс, айныксыз укуктар менен шартталган. Бирок табигый укук позитивдик менен тыгыз байланышкан, анткени ал өзүнөн өзү жүзөгө ашырылбайт, позитивдик укук аркылуу гана табигый укук өзүнүн жеке чыныгы болмушуна ээ болот. Позитивдик жана табигый укуктун жакындашуусунан жана конвергенциясынан көз карандысыз түрдө табигый жана позитивдик укуктун мазмуну материалдык жана руханий укуктук көрсөтмөлөр, адамдын турмуштук мейкиндигин толтурган көрүнүштөр, адамдын өзү үчүн ролу жана мааниси боюнча айырмаланышат. Маданий-цивилизациялык процесстердин таасири алдында социалдык мазмун менен толукталып анын маңызы өзгөрөт, позитивдик укукта болсо жеке дефиниция – жарандык укук жарандык коомчулуктун эркин билдирүүчү катары пайда болот. Табигый укук, идеалдуу укуктун концепциясы катары жаңы укуктук маданият жана идеология катары калыптанат. Позитивдик укук глобалдык укук, бардык укуктук мыйзамдардын унификациясы менен улуттук укуктук системанын интеграциясы чөйрөсүндө өзгөрөт. Философиялык-укуктук ойломдун өнүгүүсүнүн заманбап этабында өзүнө рационалдуу философиялык-юридикалык ойломдун жаңы тиби катары универсализмди, гуманизмди, либералдуулукту айкалыштыруучу терең илимий түшүнүмдү камтыган укуктук ойломдун жаңы формаларын иштеп чыгуудагы зарылчылык пайда болгон.

«Корутундуда» изилдөөнүн жүргүзүлгөн натыйжасында төмөнкү негизги жоболор жана корутундулар келтирилди:

1. Кыргыз салттуу социуму улуттук үрп-адаттар, каада-салттар менен аныкталып, коомдук башкаруу, уюштуруу, интеграция жана коммуникация

процессинде катышкан материалдык-белгилик вариантындагы социалдык нормалар болуп эсептелет. Социалдык нормалардын көрүнүшү катары нравалык-укуктук карым-катнаштардын анализинин процессинде «нормо-образ», «нормо-аң-сезим», «нормо-модель» түшүнүктөрү каралып, алардын категориалдык-түшүнүктүк статусу каралган. Социалдык нормалар катары кыргыз үрп-адаттарынын, каада-салттарынын ички мазмунун ачып берүү менен диссертант «нормо-образ» жана кыргыздардын «нормо-модель» түшүнүктөрүн киргизет. Аталган изилдөөдө социалдык норманы түйүндүк системалык түзүүчү категория катары негиздейбиз. Нравалык-укуктук карым-катнаштардын өз ара шарттуулугу жана салтуу коомдо пайда болуп, нормо-аң-сезим жана нормо-образдар менен бирдиктүү иш-аракетт болуусу, биринчисинен экинчи жарандыка өтүү салттуу нормо-образдардан (уруулук жамааттын баалуулугу) айырмаланган индивидуализм менен прагматизмдин белгилеринин нормо-аң-сезиминин пайда болуусунда көрүнгөн жаңы нравалык-укуктук карым-катнаштарды орнотуу менен мүнөздөлөт. Жарандык коомдо нормо-образдын праксеологиялык көрүнүшү менен рационалдуулук жана эффективдүүлүк болот.

2. Уруулук нормалардын, үрп-адаттардын жана каада-салттардын генезиси менен эволюциясын социалдык-философиялык анализге алуу процессинде антропосоциогенез теориясы колдонулуп, теоретико-методологиялык негиз катары кызмат кылган, анткени ал кыйла толук түрдө нравалуулук, үрп-адаттар, ырым-жырымдар, менталитет, адаттык укук, мыйзам, акыйкаттуулук, кыргыз элинин моралдык-этикалык баалуулуктары сыяктуу социалдык факторлордун пайда болуусунун жана калыптануусунун объективдүү-субъективдүү маңыздарын ачып берүүгө шарт түзөт.

Антропосоциогенез теориясынын субстанционалдуулугу ал ар бир этап адамдын хомо сапиенс жана социалдык карым-катнаштардын субъектиси катары калыптануусунун өзөктүү учурларын ачып берген көп аспекттүү негиз болуп саналышы менен шартталган. Демек, антропосоциогенез теориясынын негизинде үрп-адаттар менен каада-салттардын калыптануу процесси ачылып эле тим болбостон, адамдын биосоциалдык жандык катары калыптануусунун башаты ачылат.

3. Коомдук-экономикалык формациялардын тарыхый динамикасындагы нравалык-укуктук карым-катнаштардын диалектикасы көрсөтүлдү. Кыргыздардын этникалык тарыхын изилдөө процессинде биз үрп-адаттарда, адаттык укукта жана нравалуулукта жалпы элементтер бар экендигин ачып бердик. Үрп-адаттардын, нравалуулуктун жана адаттык укуктун окшош касиеттери болуп алардын салттуу коомдогу аткарылуу милдеттүүлүгүн түшүндүргөн императивдүүлүк эсептелет. Кыргыздардын үрп-адаттар менен адаттык укуктун жалпы мүнөздүү белгилери болуп жүрүм-турумдар менен тыюу салуулардын үлгүлөрүнүн жалпылыгы, универсалдуулугу, ачык-үндүү мүнөзү, көз карандысыз демократизми, шарттуу –оозеки калыптануусу болгон. Үрп-адаттар менен нравалуулуктун синкретизми алар эмгек ишмердүүлүгүнүн процессинде тилектештик, ашар, теңдик, акыйкаттуулук

түрүндө берилген бүтүндүктүн элементтери катары калыптангандыгында турат. Үрп-адат менен адаттык укуктун окшоштугу менен синкретизми моралдык нормалардын өнүгүндө адамдар ортосундагы карым-катнаштарды жөнгө салуудагы үрп-адат менен адаттык укук байыркы табу феномени менен шартталган. Көрсөтүлгөн социалдык нормалардын синкретизми моралдык нормалардын көз карашында адамдар ортосундагы карым-катнаштарды жөнгө салуу элементтерин сактоону камсыз кылат. Үрп-адаттар, нравалуулук, адаттык укук, укуктук үрп-адат өзүнүн өзөктүк системасы менен ажырагыс тыгыз байланышта болуп, ырааттуулуктун таасын мисалы жана диалектиканын бирден-бир тануу принцибинен болуп эсептелет.

4.Нравалык-укуктук карым-катнаштарды калыптануу жана функциялануу процессинде кыргыз коомунун жашоо ишмердүүлүгүнүн чагылуусунун натыйжасы катары нравалык-укуктук норманын өнүгүүсү болору көрсөтүлгөн. Нравалык-укуктук карым-катнаштардын трансформациясы кыргыз социумунун жашоо образынын өзгөрүүсү менен байланышып, ар бир муун тарабынан элдин материалдык жана руханий баалуулуктарынын чагылуусу катары жеткен жана пайдалуу стереотиптердин сакталуусунун, бардык мурунку муундардын жүрүм-турумдарын жөнгө салуунун үлгүсүнүн натыйжасы болуп эсептелген эскинин жаңы болгон ырааттуулугундагы зарыл байланыш катары кызмат кылат. Эгемендүү Кыргызстандын калыптануу мезгилинде көптөгөн социалдык нормалар жашоо-турмуштун деңгээлинин терс төмөндөөсү менен коштолуп, өзгөргөн экономикалык карым-катнаштардын таасири алдындагы трансформацияга дуушар болгон, ал нравалык-укуктук карым-катнаштарда чагылдырылган. Ааламдашуу көрүнүш катары жаштардын коомдук аң-сезиминде чагылдырылып, жашоонун батыштык стандарттарына жакындашуу аракетин пайда кылып, нравалык-укуктук түшүнүктөрдү трансформациялады. Мыйзам ченемдүү көрүнүш катары этникалык коомду микро деңгээлде идентификациялоо катары трайбализм формасында көрүнгөн этно-улутчулдуктун гүлдөп-өсүүсүнө алып келген эгоцентризм келип чыкты. Жогоруда көрсөтүлгөн фактынын баары нравалык-укуктук карым-катнаштар жана социалдык нормалар социумдун жашоо ишмердүүлүгүнүн чагылуусу болуп эсептелерин ачык маалымдап турат.

5. Укуктун бүткүл тарыхый өнүгүү мезгилинде нравалык түзүүчү табигый эле эмес, позитивдик укукта да кездешет. Биздин аң-сезимибизде орногон дүйнөнү нравалык түшүнүү өзүнө тарыхый жактан калыптанган маданий түзүлүштү камтып, кыргыз этносунун, анын өздүк аң-сезиминин, шайкештигинин сактоочусу болуп эсептелет. Укук менен укуктук аң-сезимдин коэволюциялык өнүгүүсү императивдик-атрибуттук процесс мамлекеттик түзүлүш менен шартталган табигый-социалдыктын жана жасалмалыктын тең өнүгүүсү катары берилгендигинде турат.

Диссертант табигый жана позитивдик укуктун доктринасынын өнүгүү тарыхын изилдөө менен алар нравалуулуктун өнүгүүсү менен тыгыз

байланышта деген жыйынтыка келет, ошондуктан болуп жаткан адамзат табиятынын инструменттешүүсү, алсак, мисалы, репродуктивдик технологияларга, клондоштурууга, эмбриогендик манипуляцияга кийлигишүү нравалык-укуктук баалуулуктардын көз карашында гана уруксат берүүнү талап кылат. Диссертант бардык дүйнө жүзүндө, анын ичинде Кыргызстанда нравалык баалуулуктардын төмөндөөсү байкалууда, ал укуктук аң-сезимди кыянаттык менен пайдаланууга жана укуктук чара көрүүгө алып келет деген тыянакка келет.

6. Кыргыз салттуу үй-бүлө институту бүткүл дүйнө жүзүндө, анын ичинде Кыргызстанда болуп жаткан жарандык коомдун өнүгүүсүнө, табигый-тарыхый процесстерге чукулунан көңүл бурат. Үй-бүлөлүк-никелик нормаларда болуп жаткан өзгөрүүлөр үй-бүлөлүк үрп-адаттарды, ырым-жырымдарды, моралдык жана укуктук карым-катнаштарды трансформациялайт. Кыргыз үй-бүлөсүнүн маданий-цивилизациялык прогрессинин контекстиндеги өнүгүү диалектикасы патриархалдык үй-бүлөнүн модернизацияланган үй-бүлөгө алмашуусунда турат, ал авторитардык ата-энелик бийликтин балдар, ата менен эненин ортосундагы демократиялык өз ара карым-катнаштарга алмашуусу менен мүнөздөлөт. Өз мүчөлөрүнүн нравалык-материалдык колдоо көрсөтүүсүнүн феномени катары үй-бүлөнүн ролунун төмөндөөсү болот. Үй-бүлөнүн ролунун төмөндөөсүнүн олуттуу себеби – бул никелик-үй-бүлөлүк, сексуалдык, репродуктивдик жүрүм-турумду бөлүштүрүү, ал заманбап адамдын социалдык жүрүм-турумунун жана нике, үй-бүлө туурасындагы элестөөлөрдүн өзгөрүүсүнө алып келди. Нравалык негиздер салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө жашап келген үрп-адаттардын таасири алдында калыптанган. Үй-бүлөдө гана белгилүү бир социалдык нормаларды, нравалык баалуулуктарды билдирген өзгөчө жалпы адамзаттык социалдык-маданий карым-катнаштар калыптанат, салттуу кыргыз үй-бүлөсү сакталып турганда алар коомдук карым-катнаштардын өнүгүү жүрүшүндө таптакыр эле жоголуп кете албайт.

7. Изилдөө процессинде маалым болгондой, нравалык баалуулук-нормативдик чектөөлөр милдеттендирүүчүлүк, нравалык императив, укуктук императивден түп орду менен айырмаланган өзүнүн милдетин аңдап билүү аркылуу ички мажбурлоо катары пайда болушат, анда мажбурлоо мамлекет менен социалдык институттар тарабынан болот. Нравалык-укуктук нормалардын өзгөрмөлүүлүгү дискриптивдик маалыматты преспективдикке кайра түзүүчү социалдык нормалардын диалектикалык өз ара иш-аракети, императивдик-диспозитивдик табияты менен камсыз болот. Кыргыздардагы тарыхый өнүгүү процессинде улуттук каада-салттарда берилип, элдик оозеки чыгармачылыкта бекитилген нравалык-укуктук императивдердин бүтүн системасы калыптанган. Нравалык-укуктук карым-катнаштардын өзгөрүүсү, жарандык коомдун өнүгүүсү практикалык кайра түзүүнүн, тышкы аныктыкты максаттуу таанунун жана руханий өздөштүрүүнүн

жүрүшүндө жүзөгө ашырылуучу адамзаттын жаңы императивинин пайда болуусуна алып келет.

8. Болуп жаткан укуктук системанын реформасы кыргызстандыктардын социалдык активдүүлүгүнүн жана жарандык эркиндигинин көрүнүшүн жөнгө салат. Демократиялык мамлекеттин айныксыз белгиси болуп өз ара шартташкан жана байланышкан эркин эрк жана социалдык активдүүлүк эсептелет. Эркиндик – адамдын ажырагыс сапаты, ошондуктан табигый укук дагы өзүнө эркиндикти түшүнүүнү камтып турат. Позитивдик укук эркиндиктин ченемин, иш-аракеттерге болгон жоопкерчиликти так аныктайт, ошону менен бирге коомдогу инсандын эркиндигинин көрүнүшүнө түздөн-түз таасирин тийгизет. Инсандын эркиндигинин чыныгы жүзөгө ашырылуусу жеке менчикке болгон укук аркылуу жүзөгө ашырылат, укуктун өзү тең укуктук жнөдөмдүүлүктү жана позитивдик укуктагы инсандын четтетилбөөсүн берет. Позитивдик укук –бул объективдүү жана субъективдүү укуктун комплекси, өзүнүн маңыздык мазмундуулугу боюнча адамдын эркиндигинин жана социалдык активдүүлүгүнүн жөнгө салуучусу болуп эсептелет. Аталган феномен позитивдик укуктун структурасы менен шартталган, ал диспозитивдүүлүктү тандоонун эркиндиги катары сунуштап, коомдо социалдык мүнөздү алып жүргөн эрктин эркиндигине үндөшүп турат. Диспозитивдик институттун өзү индивиддин эркин социалдык эркинин башкалардын эркин чектөөбөөнүн айныксыз шарты менен көрүнүшүн камсыз кылат.

9. Биз аныктагандай, укуктун маңызы социумдагы адамдын болмушу, нравалык категориялар аркылуу ачылып берилет, алардын катарына акыйкаттуулукту, теңдикти, эрежени жана эркиндикти кошсок болот. Табигый жана позитивдик укуктун айырмачылыгы менен окшоштугу алардын ар кыл социалдык жана экономикалык кызыкчылыктарды, массанын аң-сезимине ээ болуп, объективдүү тышкы күч түрүндө жүзөгө ашырылган адамдардын аракеттерин билдирүүсүндө турат. Табигый, жарандык укуктун окшоштугу алар адамдардын чоң тобунун туруктуу нормасы жана эрежеси болуп эсептелишинде турат. Алардын ортосунда сапаттык-сандык өз ара байланыштар, эки жактуу биримдик пайда болот: табигый укук жарандык укука кирип, мамлекет, соттук-административдик органдар, мамлекеттик идеология менен жөнгө салынып, мамлекеттик мыйзамдуулуктун негизинде жүзөгө ашырылат. Маданий-цивилизациялык процесстердин таасири алдында социалдык мазмун менен толукталып анын маңызы өзгөрөт, позитивдик укукта болсо жеке дефиниция – жарандык укук жарандык коомчулуктун эркин билдирүүчү катары пайда болот. Кыргызстандагы позитивдик укук глобалдык укук, бардык укуктук мыйзамдардын унификациясы менен улуттук укуктук системанын интеграциясы чөйрөсүндө өзгөрөт.

Болгон нравалык баалуулуктардын төмөндөөсүн жана Кыргызстандын укуктук системасын европалык укуктук система менен ойлонбостон унификациялоону алдын алуу максатында тийиштүү мамлекеттик органдарга

жана билим берүүчүлүк уюмдарга диссертант төмөнкүлөрдү жүзөгө ашырууну сунуштайт:

1. Тил таануу боюнча маданий жана билим берүүчүлүк программаларды кеңири жана интенсивдүү инвестициялоо, Кыргызстандын тарыхын окутуу жана изилдөөнүн жаңы интерактивдик методдорун жана технологияларын киргизүү, маданий каада-салттардын көп кырдуу өнүгүүсү, батыш массалык маданиятынын зомбулугуна карама каршы коюлуп, нравалык баалуулуктарды сактоого жана улуттук шайкештикти бекемдөөгө алып келмек.

2. Биздин ата-бабалардын маданиятын изилдөө, аларды мектептик жана билим берүүчүлүк программага киргизүү менен «Байыркы кыргыздардын протофилософиясы», «Үрп-адаттар менен каада-салттардын нравалык мазмуну» сыяктуу концептуалдуу илимий багыттардын өнүгүүсү.

3. Улутту сактоо максатында патриотизмди калыптандыруунун өзөктүү учуру катары нравалык баалуулуктарга багытталган жарандык коомго болгон таяныч менен укуктук системанын өркүндөтүлүшү.

Диссертациянын негизги жоболорунун, натыйжаларынын жана корутундуларынын жарык көрүүсүнүн далилдүүлүгү

Диссертациянын мазмуну автордун төмөнкү жарык көргөн эмгектеринде чагылдырылган:

Подтверждение опубликования основных положений, результатов и выводов диссертации, в следующих работах автора:

1. *Усупова, Ч.С.* «От мифологии к «софии»» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Современность: философские и правовые проблемы. Материалы 12 научно-теоретической конференции- Бишкек, 2007. - С.434-438.
2. *Усупова, Ч.С.* «Единство и противоположность мифа и религии» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник КНУ им.Ж.Баласагына №1- Бишкек, 2007. - С.59-62.
3. *Усупова, Ч.С.* Философия духа кыргызского народа : его ценностно-практические аспекты - / *Усупова Ч.С.*//Известия ВУЗов 1-2-Бишкек, 2007.- С.175-176.
4. *Усупова, Ч.С.* «Правовые учения у древних кыргызов» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник МУК №2 (17) - Бишкек, 2008.- С. 62-63.
5. *Усупова, Ч.С.* «Миф «о духовной пище» в трансцендентном мире» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник МУК №1(18) - Бишкек, 2009.- С. 68-69.
6. *Усупова, Ч.С.* «Моральность права» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник МУК №1(18) – Бишкек, 2009.- С.86-87.
7. *Усупова, Ч.С.* «Особенности национальных игр» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник КНУ им.Ж.Баласагына №2- Бишкек, 2011.- С.260-262.
8. *Усупова, Ч. С.* «Отрицание роли обрядов и обычаев в постмодернизме, как устаревший принцип поведения» [Текст]

- /Усупова Ч.С.//* - Гуманитарные проблемы современности №16- Бишкек, 2012. - С. 498-501.
9. *Усупова, Ч.С.* «Труд как социализирующий фактор человеческих отношений» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Гуманитарные проблемы современности №16- Бишкек, 2012.- С.501-506.
 10. *Усупова, Ч.С.* Проблемы сочетания нравственных норм и права - Вестник КГУ/ *Усупова Ч.С.//* им. Арабаева №2- Бишкек, 2013.- С.123-125.
 11. *Усупова, Ч.С.* «Некоторые аспекты антропосоциогенеза» - [Текст] */Усупова Ч.С.//* Актуальные вопросы социально -гуманитарных и экономических наук: проекты и результаты- Казань, 2013.- С.186-190
 12. *Усупова, Ч.С.* «Универсальность и уникальность обычая» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Вестник КНУ им.Ж.Баласагына №5- Бишкек, 2013.- С.190-193.
 13. *Усупова, Ч.С.* «Синкретизм- обобщающая категория единства и противоположностей» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Вестник КНУ им.Ж.Баласагына №5- Бишкек, 2013.- С. 193-197.
 14. *Усупова, Ч.С.* «Роль представителей устного народного творчества в истории кыргызского народа» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Вопросы истории Кыргызстана НАК КР №3-4 (29)- Бишкек, 2013.- С.138-142.
 15. *Усупова, Ч.С.* «Тождество и дифференциация духовно близких категорий» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Вопросы истории Кыргызстана НАК КР №3-4 (29) –Бишкек, 2013. -С.155-160.
 16. *Усупова, Ч.С.* «Императивы древних кыргызов» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Вестник КГУ им.Арабаева №2- Бишкек, 2013.- С.121-123.
 17. *Усупова, Ч.С.* «Проблемы сочетания нравственных норм и права» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Вестник КГУ им.Арабаева №2 - Бишкек, 2013.- С.123-125.
 18. *Усупова, Ч.С.* «Регуляторы жизни кыргызской» [Текст] */ Усупова Ч.С.//* - Вестник БГУ №2(28) - Бишкек, 2014. - С.208-208.
 19. *Усупова, Ч.С.* «Акыны соль земли кыргызской» [Текст] */ Усупова Ч.С.//* - Вестник БГУ №2(28) - Бишкек, 2014. -С.210-212.
 20. *Усупова, Ч.С.* «Сущность и историческое значение антропосоциогенеза как генезиса и эволюции зарождавшихся новых человеческих отношений» [Текст] */ Усупова Ч.С.//* - Вестник Национальной Академии наук РК №2-Алма-аты, 2014 .- С.196-200.
 21. *Усупова, Ч.С.* «Кыргызская семья и ее проблемы» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Гуманитарные проблемы современности №19 2014. С.571-574
 22. *Усупова, Ч.С.* «Общественное сознание и его основные формы» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Гуманитарные проблемы современности

23. *Усупова, Ч.С.* «Нравственное и моральное сознание как источник социальных норм» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник КГУ им.И.Арабаева №1- Бишкек, 2014. - С.135-136.
24. *Усупова, Ч.С.* «Этические и моральные нормы их единство и противоположность» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник КГУ им.И.Арабаева №1- Бишкек, 2014. - С.136-137.
25. *Усупова, Ч.С.* «Духовно-культурная ценность и взаимосвязь естественного права и гражданского права с обычаями, традициями» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Известия Национальной Академии Наук РК №2(294)-Алма-Ата, 2014. - С.72-75.
26. *Усупова, Ч.С.* «Социальные нормы их роль в жизни семьи и общества» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник Иссык- Кульского Университета №38 1ч.- Каракол, 2014.- С.103-107.
27. *Усупова, Ч.С.* «Социальность как вечная бытийная сущность человека» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник Иссык- Кульского Университета №38 1ч.- Каракол, 2014. - С.107-109.
28. *Усупова, Ч.С.* «Мир наших ценностей» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник НАК КР №1 –Алма-Ата, 2014.- С.108-110.
29. *Усупова, Ч.С.* «Значение нравственности в общественной жизни» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник КНУ им.Ж.Баласагына №2 - Бишкек, 2014.- С.248-251.
30. *Усупова, Ч.С.* «Социальная необходимость нравственности» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник КНУ им.Ж.Баласагына №2-Бишкек, 2014. - С.251-254.
31. *Усупова, Ч.С.* «Исторический взгляд на развитие естественного права» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник КГЮА №1- Бишкек, 2014.- С.317-319.
32. *Усупова, Ч.С.* «Происхождение кыргызов» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник КГЮА №1- Бишкек, 2014.- С.319-322.
33. *Усупова Ч.С.* «Ориентиры человечества» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник КГУ им.Арабаева спец.выпуск – Бишкек, 2014. - С.202-204.
34. *Усупова, Ч.С.* «Взаимосвязь организации семьи от этнической общности» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник КГУ им. Арабаева спец.выпуск – Бишкек, 2014.- С.204-207.
35. *Усупова, Ч.С.* «Народное творчество- сокровищница нации, неисчерпаемый источник мудрости» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник Казахский Национальный Педагогический Университет им.Абая №1(44)- Алма-Ата, 2015.- С.71-75.
36. *Усупова, Ч.С.* «Консолидация, как фактор, способствующий объединению наций» [Текст] /*Усупова Ч.С.*// - Вестник Казахский Национальный Педагогический Университет им. Абая №1(44)- Алма-Ата, 2015.- С 75-79.
37. *Усупова Ч.С.* «Современность и национальные традиции» [Текст]

- /Усупова Ч.С.//* - Вопросы социологии, политологии, философии, истории №1 «41» - Москва, 2016. С. 49-53.
38. *Усупова, Ч.С.* «Источник сохранения нравственно-этических норм» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Вопросы социологии, политологии, философии, истории №1 «41» - Москва, 2016. - с.53-58.
39. *Усупова, Ч.С.* «Национальный вопрос и нравственные ценности» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история №1 «53»- Новосибирск, 2016. - С.108-111.
40. *Усупова Ч.С.* «Социальные системы сохраняющие человечество» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Интеллектуальный потенциал 21 века: ступени познания- Новосибирск, 2016. - С.84-88.
41. *Усупова, Ч.С.* «The theory of Antroposotsiogenesis as the basis for the formation of tribal norms, habbits, cusoms and traditions of the Kyrgyz people» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - International Scientific Review №2(12)- Бостон, 2016.- С.132-135.
42. *Усупова, Ч.С.* «Социогенез и социализация как соотношение общего и частного» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Сборник статей по материалам XLVI Международной заочной научно-практической конференции - Москва, 2016.- С.118-123.
43. *Усупова, Ч.С.* «Этапы становления человека» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук №2 ч.6- Москва, 2016. -С.38-41
44. *Усупова, Ч.С.* «Роль нравственности в современном праве» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Философия социальных коммуникаций 1-2 (38-39)- Волгоград, 2017.- С.45-47.
45. *Усупова Ч.С.* «Нравственность как достижение человечества» [Текст] */Усупова Ч.С.//* - Вестник «Евразийской Академии Административных наук» №2(39)- Москва, 2017. -С.58-61.

РЕЗЮМЕ

диссертации Усуповой Чолпон Сабыровны на тему: «Генезис и эволюция нравственно-правовых отношений кыргызского народа: социально-философский анализ», представленной на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03.-история философии.

Ключевые слова: антропосоциогенез, социогенез, нравственные, правовые отношения, табу, обычаи, традиции, социальные нормы, естественное, позитивное право, мораль, нравственность, право, глобализация, гражданское общество, социальная активность, свобода воли, нравственный, правовой императив.

Объектом исследования данной работы является генезис и эволюция нравственно-правовых отношений кыргызского народа. **Предметом исследования**- диалектический характер нравственности и права.

Целью исследования является социально-философский анализ сущностей нравственно-правовых отношений и их влияние на процесс формирования социальных норм в кыргызском обществе. Методологическую основу исследования составляют принципы историзма как единство исторического и логического метода, принцип системности, диалектический метод, субстанциональные, функциональные подходы, методы сравнительного анализа и аналогии.

Научная новизна исследования диссертационной работы состоит в комплексном осмыслении существующих тенденций совершенствования и развития нравственно-правовых отношений кыргызов. В процессе разработки темы диссертационного исследования был получен ряд научных результатов, обладающих статусом новизны: определена структура и выявлены системообразующие части нравственно-правовых отношений кыргызов. Впервые в отечественной литературе генезис и эволюция нравственно-правовых отношений рассмотрены с позиций теории антропосоциогенеза. Впервые выявлены синкретизм, различия и сходство обычаев, нравственности, обычного и позитивного права, кыргызов. Определено, что нравственно-правовые отношения, как культурно-историческое явление, являются хронотопами нормативного отражения жизнедеятельности кыргызского общества. Проведен сравнительный анализ естественного и позитивного права с позиций их нравственного содержания.

Раскрыты особенности проявления и функционирования нравственно-правовых отношений в традиционной семье кыргызов. Определено, что нравственные императивы влияют на правовые понятия, что обуславливает их определенную изменчивость. Впервые выявлена взаимосвязь и взаимообусловленность роста социальной активности и свободы воли с развитием позитивного права в Кыргызстане. Впервые проведен концептуальный анализ изменения внутреннего содержания позитивного права кыргызов в условиях глобализации;

Рекомендации по использованию: Полученные результаты исследования можно использовать для создания социально-философской концепции, способствующей более глубокой разработки правовой системы, с подключением традиционно обычных нравственно-правовых норм. Материалы исследования могут быть полезны и интересны как для преподавателей, так и для студентов по следующим специальностям: социальная философия, история кыргызской философии, юриспруденция, историоведения, политология, этнология, социология и религиоведения. Они также могут быть использованы при подготовке нормативно - правовых документов, при разработке комплексной государственной программы межнациональной политики в субэтнических взаимоотношениях в Кыргызстане и в Центральной Азии.

Усупова Чолпон Сабыровнанын «Кыргыз элинин нравалык-укуктук карым-катнаштарынын генезиси жана эволюциясы: социалдык-философиялык анализ» аттуу темада 09.00.03 – философиянын тарыхы адистиги боюнча философия илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын

РЕЗЮМЕ СИ

Түйүндүү сөздөр: антропосоциогенез, социогенез, нравалык карым-катнаштар, укуктук карым-катнаштар, табу, үрп-адаттар, каада-салттар, социалдык нормалар, табигый, позитивдик укук, нравалык аң-сезим, укуктук аң-сезим, мораль, укук, жарандык коом, социалдык активдүүлүк, эркиндик, эркин эрктүүлүк, нравствалуу, укуктук императив.

Изилдөөнүн объектиси болуп кыргыз элинин нравалык-укуктук карым-катнаштарынын генезиси жана эволюциясы эсептелет. **Изилдөөнүн предмети** – нравалуулук менен укуктун диалектикалык мүнөзү.

Изилдөөнүн негизги максаты болуп нравалык-укуктук карым-катнаштардын маңызына болгон социалдык-философиялык анализ жана кыргыз коомундагы социалдык нормалардын калыптануу процессине тийгизген таасири эсептелет. Изилдөөнүн методологиялык негизин тарыхыйлуулук менен логикалык методунун биримдиги тарыхыйлуулук принциптери, системалуулук принциби, диалектикалык метод, субстанционалдык, функционалдык ыкмалары, салыштырмалуу анализ жана аналогия методдору түзөт.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы кыргыздардын нравалык-укуктук карым-катнаштарынын өркүндөөсүнүн жана өнүгүүсүнүн болгон тенденцияларына комплекстүү ой жүгүртүүсүндө турат. Диссертациялык изилдөө процессинде жаңылык статусуна ээ болгон бир катар илимий натыйжалар алынды: Кыргыздардын нравалык-укуктук карым-катнаштарынын структурасы аныкталып, системалык түзүүчү бөлүктөрү ачылып берилди. Нравалык-укуктук карым-катнаштардын генезиси жана эволюциясы антропосоциогенез теориясынын өңүтүндө каралды. Кыргыздардын үрп-адаттарынын, нравалуулугунун, адаттык жана позитивдик укугунун синкретизми, айырмачылыктары жана окшоштугу ачылып берилди. Нравалык-укуктук карым-катнаштар маданий-тарыхый көрүнүш катары кыргыз коомунун жашоо ишмердүүлүгүнүн нормативдүү чагылуусунун хронотоптору болуп эсептелери аныкталды. Табигый жана позитивдик укукка алардын нравалык мазмунунун өңүтүндө салыштырмалуу анализ жүргүзүлдү.

Кыргыздардын салттуу үй-бүлөсүндөгү нравалык-укуктук карым-катнаштардын көрүнүшүнүн жана функциялануусунун өзгөчөлүктөрү ачылып берилди. Нравалык императивдер укуктук түшүнүктөргө таасирин тийгизип, алардын белгилүү бир өзгөрмөлүүлүгүнүн шарттап туруусу аныкталды. Социалдык активдүүлүк менен эркин эркиндигинин табигый жана позитивдик укуктун өнүгүүсүнүн өз ара байланышы жана эки жактуу шартталуусу ачылып берилди. Ааламдашуу шартындагы кыргыздардын табигый жана позитивдик укугунун ички мазмунунун өзгөрүүсүнө концептуалдуу анализ жүргүзүлдү.

Колдонуу боюнча сунуштар: изилдөөнүн алынган натыйжаларын салттуу адаттык нравалык-укуктук нормалар менен биргеликте укуктук системаны кыйла терең иштеп чыгууну жөнгө салган социалдык-философиялык концепция үчүн колдонууга болот. Изилдөөнүн материалдары окутуучулар эле эмес, социалдык философия, кыргыз философиясынын тарыхы, юриспруденция, тарых, саясат таануу, этнология, социология жана дин таануу боюнча студенттер үчүн да пайдалуу жана кызыктуу. Алар нормативдик-укуктук документтерди даярдоодо, Кыргызстандагы жана Борбордук Азиядагы субэтникалык карым-катнаштардагы улуттар аралык саясат комплекстүү мамлекеттик программасын иштеп чыгууда жардам берет.

RESUME

Dissertations Usupova Cholpon Sabyrovna on the theme: "Genesis and evolution of the moral and legal relations of the Kyrgyz people: social and philosophical analysis", presented for the degree of Doctor of Philosophy 09.00.03.-History of Philosophy.

Key words: anthroposociogenesis, sociogenesis, moral relations, legal relations, taboos, customs, traditions, social norms, natural, positive law, moral consciousness, legal consciousness, morality, morality, law, globalization, civil society, social activism, free will, moral, legal imperative.

The object of this study is the genesis and evolution of the moral and legal relations of the Kyrgyz people. The subject of the study is the dialectical character of morality and law.

The aim of the research is a socio-philosophical analysis of the essences of moral and legal relations and their impact on the process of the formation of social norms in Kyrgyz society. The methodological basis of the study is the principles of historicism as the unity of the historical and logical method, the principle of systemic, dialectical method, substantial, functional approaches, methods of comparative analysis and analogy.

The scientific novelty of the research work of the dissertation consists in a comprehensive understanding of the existing trends in the improvement and development of the moral and legal relations of the Kyrgyz. In the process of developing the topic of the dissertation research, a number of scientific results have been obtained that have the status of novelty: the structure has been defined and the system-forming parts of the moral and legal relations of the Kyrgyz have been identified. For the first time in the domestic literature, the genesis and evolution of moral and legal relations are considered from the positions of the theory of anthroposociogenesis. For the first time syncretism, differences and similarities of customs, morality, ordinary and positive law, Kyrgyz have been revealed. It is determined that the moral and legal relations, as a cultural and historical phenomenon, are chronotopes of the normative reflection of the life activity of the Kyrgyz society. A comparative analysis of natural and positive law from the standpoint of their moral content is carried out.

The features of the manifestation and functioning of moral and legal relations in the traditional Kyrgyz family are revealed. It is determined that moral imperatives affect legal concepts, which causes their certain variability. The first revealed the interconnection and interdependence of the growth of social activity and freedom of will with the development of positive law in Kyrgyzstan. For the first time, a conceptual analysis of the changes in the internal content of the positive right of Kyrgyz people in the context of globalization was conducted;

Recommendations for use: The results of the research can be used to create a socio-philosophical concept that contributes to a deeper development of the legal system, with the connection of traditionally ordinary moral and legal norms. Research materials can be useful and interesting for both teachers and students on social philosophy, the history of Kyrgyz philosophy, jurisprudence, historiography, political science, ethnology, sociology and religious studies. They will also help in the preparation of normative and legal documents, when developing a comprehensive state program of interethnic politics in sub-ethnic relations in Kyrgyzstan and in Central Asia.

УСУПОВА ЧОЛПОН САБЫРОВНА

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН НРАВАЛЫК-УКУКТУК КАРЫМ-КАТНАШТАРЫНЫН ГЕНЕЗИСИ
ЖАНА ЭВОЛЮЦИЯСЫ: СОЦИАЛДЫК-
ФИЛОСОФИЯЛЫК АНАЛИЗ**

**Философия илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Басууга кол коюлду 29.11.2017-ж.
Офистик кагаз. Форма 60x84 1/16
Тиражы 150 нуска. Буйрук №